

НАД ЗЕЛЕНОЮ ЗАПЛАВИНОЮ

ФРАГМЕНТИ

Продовження¹

Сонце все вище підбивається. Степом іноді пробігають гарячі струми, від яких никне трава і ламається солома. Голосно сюрчать коники. Їм вторять косарки. Пахне теплим полином. Сояшники розкрили під сонцем своєї золоті вінця. Над гречками густо бреньять бджоли.

Спека.

Але ось на ожереді коло молотарки викидають великого червоного прапора. Зараз же за цим у таборі дзвонять у билб,— кусок рейки, повішений на стовпці.

І от видно, як все зупиняється,—стають косарки, розгинаються в'язальниці, затихає молотарка. Колгоспники купками поспішають до табору.

Табір — це цілий хутір, що належав колись багатим куркулям Касянам. У ньому три хороші хати, дві великі клуні, густий садок, колодязь, за садком невеликий ставок. Багато жили колись Касяни. Більше ста десятин землі мали, череду худоби, коні, вівці, держали строкових наймитів по кілька душ. Крім своїх ста десятин, вони ще й приорендовували.

— Це були справжні пани! — каже одна колгоспниця. — Тут не одна наша сестра свій піт на цій землі проливала!

Тепер це все належить колгоспові.

У таборі міститься і польова контора артілі, тут же й коні, тут і люди. До села йдуть тільки в нагальних справах.

Одну з хат займають шефи, другу колгоспники. У третій, невеликій міститься контора і червоний куток. Над столом голови висить соціалістична угода, що її склали між собою бригади артілі. Ось вона:

1. Zobov'язуємося скосити зернові на площі в 960 га не пізніше, як за 14 днів.

2. Викошувати косаркою за день озимого 4 га, а ярого 5 га.

3. Провести якісне в'язання снопів та складання кіп.

¹ Початок див. „Черв. Шл.“ № 6 за цей рік.

4. Боротися зі втратами зерна: коло кожної косарки мати зерновловлювача, організувати збирання колосків, гарби накривати ряднами.

5. Кожна в'язальниця мусить бути з граблями. Боротися за кожен колосок.

6. Працювати від світанку до смерку.

7. Боротись за виконання норм виробітку коло молотарки.

8. Слідкувати за тим, щоб не було зерна у полові та соломі.

9. Організувати табір і ночівлю в полі на час косовиці та молотьби.

10. Посилити догляд за конем і дбайливо ставитись до машин.

Куховарки уже чекають на колгоспників, готові видавати їм обід. Тюпа і Яша Гольдін облюбували собі місце у густому вишнику. Поки Тюпа крає пахучий хліб, що його дав йому Гольдін, останній бере полумисок і йде до куховарки „тітки Хведоськи“, якій до речі, всього лише 25 років, за борщем. Він щось каже їй на вухо, і вона насипає йому з верхом густого борщу.

Ставлячи полумисок перед Тюпою, Яша каже:

— От, брат, дивись, скільки!.. Шамай, скільки влізе!..

Тюпа їсть, не поспішаючи. Він обережно набирає повну ложку, підставляє під неї скибку хліба і так несе, щоб не пролляти й краплі. Гаряча страва пече йому губи, він їх далеко випинає вперед, на чолі йому рясно виступив піт, але він того не помічає. Ложка за ложкою сьорбає він борщ, аж поки полумисок не показує дна. Він тоді бере і виливає в ложку останні краплі і з жалем ставить полумисок на землю.

Яша стежить за кожним його рухом. Бачучи трохи розчароване обличчя Тюпи, він сміється:

— Не наївся?.. Додавки хочеш?..

— Якщо можна,— попрохав Тюпа.

Яша йде за добавкою. „Тітка Хведоська“ насипає. Повернувшись з добавкою, Яша говорить з посмішкою:

— Раз людина працювала, треба її убаготворити, правда ж? Не наївся одразу? Додавки хочеш? Будь ласка, єсть добавка!.. Після хорошої роботи не шкодить і добре попоїсти!..

Тюпа киває головою і заходжується коло полумиска. Пообідавши, він витягається на траві і з блаженним виглядом починає палити цигарку.

Яша кидає на нього погляд і вирішує, що можна тепер починати розмову. Він говорить:

— От тсвариш Сталін на з'їзді колгоспників-ударників казав: працюйте чесно, бережіть колгоспне добро і ви скоро доб'єтесь заможного та культурного життя. Ти читав цю промову?— запитав він Тюпу.

Тюпа, не повертаючи голови, відповів:

— Ні, не читав.

— Який же ти після цього колгоспник, коли не читав цієї промови? — докірливо промовив Яша.

— Нам читання ні до чого. Досить того, що ви, городяни, читаєте!

— Як то ні до чого? — трохи здивовано проговорив Яша. — От якби ти читав та цікавився політикою партії, то ти б і не був ледарем. От ти мені поясни, будь ласка, як ти дійшов „до життя такої“? — і він ткнув пальцем у брудну сорочку Тюпину.

Тюпа звівся на лікоть.

— Зо мною інша причина, — сказав він. — Але про неї зараз не варто говорити!

— Ні, варто, треба говорити! — гаряче засперечався Яша. — Треба! — з притиском додав він.

Тюпа подивився з цікавістю на Яшу: чого треба від нього цьому чорнявому хлопцеві. Не відриваючи від Яші своїх ясних очей, він сказав:

— Це, хлопча, не твого ума діло.

— А ти от поясни, то, може, й мого ума воно буде. От ти скажи мені, чого не ходив на роботу?

— А того не ходив, що не хотів.

— А причина яка була цьому? Причина!

— А причина та, що не подобається мені це все. От!..

— Що не подобається?

— Політика партії, от. Чув?

Яша, замість того, щоб розсердитися, весело зареготав. Тюпа дивився на нього незрозумілими очима і думав: якийсь чудний хлопець, цей Яша. То він усе його докладно розпитував про сім'ю, про батьків, про колишнє життя. А тепер от, коли він сказав йому одверто, що йому не подобається політика партії, він регоче.

А Яша, витираючи на очах сльози, повторював:

— Йому не подобається політика партії!.. Політика партії йому не подобається!.. Чули?.. А що ти розумієш у тій політиці, надовбень ти дубовий!.. От скажи ти мені, що саме тобі не подобається в політиці партії?

— А так, все не подобається... і вобщє!..

— Е, це не відповідь, — не відставав від Тюпи Яша. — Ти відповідай мені конкретно. Розумієш, що таке конкретно?

— Та розбираюсь трохи.

— Так от ти і дай мені відповідь, що тобі „вобщє“ не подобається?..

Чудне діло. І вчора, і позавчора у Тюпи в голові було багато слів з цього приводу. Ті слова товпились злими думками, вони виливались у цілі німі промови, а тут, перед цим шлапаком, як він про себе прозвав Гольдіна, його думки розбіглися, а всі потрібні слова він розгубив.

— Ну?— чекав Яша від нього відповіді.

Тюпа різко звівся, зірвав пучок трави і кинув його далеко від себе. Потім повернувся до Яші і втопив у нього сердиті очі.

— Ти хто? — сказав він нарешті. — Городський? А хіба може городський чоловік зрозуміть селянина? Ні-ка-да!..

Яша був трохи збентежений цими словами і став від неслодіванки чухати собі голову. А Тюпа уже відвернувся від нього, витягся на весь зріст й кінчив:

— Заладили: ледар, ледар... А того не можуть зрозуміти, що, може, у мене душа не на місці!.. Що, може, у мене в грудях болить!..

Яша нашорошився: він не перебивав і чекав, що Тюпа скаже далі.

— От, припустімо, так, — і Тюпа знову підвівся на лікті. — Хозяїнував я сам. Мав землю, коня, плуга, всю справу до господарства, корову. Був, одне слово, одноосібник. Тепер же що получається? Партія каже: треба вступати до колгоспу. Я вступив. Земля одійшла до артілі, коня я відвів, плуга одвіз. А ти знаєш, як я вступив до колгоспу? А, може, у мене при цьому серце кров'ю облилося. Ти, думаєш, легко віддати землю, коня? Це ж треба ламати самого себе. Ну, раз партія кличе, каже, що так нам, селянам, буде краще, должен я партії вірити чи як, по твоєму? Должен, бо інакше, який же з мене після цього громадянин совецької республіки!.. Ну от, значить, віддав я все і лишився без нікого. Двір порожній, думати ні про що не треба, все думає за тебе артіль. І стало мені сумно і жаль за звичним життям. І подумав я тоді, що погарячився і цим самим підрубав себе під самий корінь, що не треба було мені вступати до артілі, що я припустив тут ошибку. А що таке людина без коріння? Воздушний чоловік, от що. От таким воздушним чоловіком я й став!

— Так, розумію!.. — серйозно сказав Яша.

— Ти не перебивай, — схопив його за руку Тюпа, — ти краще послухай, що було далі. Почав я працювати в артілі, а серце тужить за своїм. Тужить і нічим я ту тугу не міг загасити. Став я пити. Ну, звісно, почались прогули. Кінчається господарський рік, і одержав я, звичайно, пустяк. Зимою проїв корову. Вдома пішло все шкереберть. І вирішив я після цього, що в колгоспі мені не бути. Все чекав, що мене виключать!..

— І щоб ти тоді робив?

— Щоб я робив? — Щоб я робив? — перепитав він здивовано. — Почав би знову стягатися на своє господарство!

— І думаєш, що тобі було б краще?

— Авжеж! В усякім разі, мені тоді б кожен шмаркач не смів би поприкати, що я ледар. Так, я зараз ледар. А ледар я тому, що ви ні чорта не тямите в господарстві, ведете його

до загину!..— сперечався з кимось Тюпа, кого він мав на увазі у своїх думках.

— Хто ж це веде господарство до загину?

— Та ви ж і ведете!

Цього вже Яша ніяк не міг стерпіти; він спалахнув, як сухий куль.

— Брешеш! — вигукнув він.— Брешеш!.. Це ви, ледарі, злодії, симулянти, підкуркульники довели торік свій колгосп мало не до розвалу. От хто винен у цьому!

Як ви вчили, так ми й хазяйнували! — глумливо зауважив Тюпа.

— Брешеш!..— знову повторив Яша.— Партія вчить колгоспників працювати чесно, не розтягати майна, дотримувати труддисципліни! А ви що зробили з колгоспу торік? Посміховисько!.. Крали, симулювали, не виходили на роботу!.. Погноїли врожай!.. Косили до вересня!.. Що, партія вас цього вчила?.. Ні, куркулі вас цього вчили!.. Не партію, а їх ви слухали!.. Знаю я... У мене тут все записано про ваш колгосп!..— і Яша ляснув долонею по записній книжці.— Ось тут записані всі ваші ганебні діла!..

Тюпа, побачивши книжку, якимось одразу поник і похнюпився. Від Гольдіна це не заховалося, він зрозумів, що трохи погарячився, а це було не в інтересах перевиховання Тюпи. Ось чому він більше примирливим голосом сказав:

— Але я тебе розумію... В тобі плаче твоя дрібновласницька душа, яка ніяк не може стати на місце. Ось послухай, що я тобі прочитаю з цього приводу.— І Яша вийняв з кишені невеличку брошуру.

Він розгорнув її й прочитав:

„Є люди, які гадають, що можна стати на якийсь третій шлях. Особливо охоче хапаються за цей незнаний нікому третій шлях дехто з товаришів, що вагаються, що не цілком ще певні правильності колгоспного шляху. Вони хочуть, щоб ми повернулися до старого ладу, до одноосібного господарства, але без капіталістів і поміщиків. Вони хочуть при цьому, щоб ми допустили „тільки“ куркулів, та інших дрібних капіталістів, як законне явище нашого господарського ладу. Насправді, це не третій шлях, а другий — шлях до капіталізму. Бо що значить повернутися до одноосібного господарства і відновити куркульство? Це значить — відновити куркульську кабалу, відновити експлоатацію селянства куркульством і дати куркулеві владу. Але чи можна відновити куркульство і зберегти разом з тим радянську владу? Ні, не можна. Відновлення куркульства повинно призвести до утворення куркульської влади і до ліквідації радянської влади,— значить, воно повинно призвести до утворення буржуазного уряду. А утворення буржуазного уряду повинно і собі призвести до відновлення поміщиків і капіталістів, до відновлення капіталізму. Так званий

третій є насправді шлях другий, шлях повернення до капіталізму. Спитайте-но селян,— чи хочуть вони відновити куркульську кабалу, повернутися до капіталізму, ліквідувати радянську владу і відновити владу поміщиків і капіталістів? Спитайте, но їх, і ви дізнаєтесь, який шлях вважає більшість трудящих селян за єдино правильний шлях.

„Значить, є тільки два шляхи: або вперед, на гору, до нового колгоспного ладу, або назад, з гори, до старого, куркульсько-капіталістичного ладу. Третього шляху немає.“ Чув? — повернувся Яша до Тюпи, закриваючи книжку. Спеціально ніби про тебе написано. І про твоє бажання повернутися до одноосібного господарства сказано, як про „третій шлях“, що веде до старого, куркульсько-капіталістичного ладу!..

— Хто це писав? — спитав Тюпа.

— Це з промови Сталіна на першому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників.

Тюпа замислився. Яша мовчки перегортав сторінки брошури.

Згодом він запитав Тюпу:

— Ти скільки мав землі до вступу в артіль?

— Три з половиною га.

— Одна третя частина з них була під толокою. Так?

— Так.

— Виходить, що засівав ти $2\frac{1}{3}$ га. Припустім, що ти з кожного гектара брав найвищий урожай — 100 пудів. Значить, для круглого рахунку, будемо важати, що ти збирав 240 пудів хліба. Згодний?

Тюпа з цікавістю стежив за обрахунками Яші. Йому було інтересно знати, що з них вийде.

— Ну от, 240 пудів. З них треба було сплатити податки, відкласти на одяг та взуття, виділити на фураж, на купівлю реманенту, віддати страховку, покрити видатки по господарству і таке інше, і таке інше. На харчі лишалося... і Яша запитально подивився на Тюпу.

— Пустяк лишався, — поспішив відповісти Тюпа.

— Але ж ти ніколи по 100 пудів не збирав. А частіше по 50, не більше!

Один тільки раз і зародило добре! — згадав Тюпа.

— Значить, у тебе валовий збір хліба був, це коли брати те, що ти всю землю засівав хлібом, в два рази менший — 120 пудів. Тепер займемось другими підрахунками, — і на сцену з'явилась записна книжка Яші, що в ній були записані всі „гріхи“ колгоспників у минулому і діла сьогоднішніх днів, і почав у ній чогось шукати. — Ага, знайшов. У вашій артілі, — і він звів очі на Тюпу, — пересічно на кожне господарство припадає по $5\frac{1}{2}$ гектарів рільної землі і по півгектара лук та городів, не враховуючи садиб. Отже, вступивши до артілі,

ти уже свій наділ збільшив на два гектари, бо вся куркульська земля відійшла до колгоспу. Це перший аргумент!..

А що Тюпа на це нічого не відповів, то Яша продовжував:

— Другий аргумент: середній урожай по вашій артілі цього року дорівнює 80 пудам з гектара. Виходячи з цього, артіль запланувала видати на кожний трудовдень по 10 кілограмів хліба. Відомо тобі це?

— Відомо.

— Аргумент третій,— і голос Яші набирає радісних переможних нот,— на цій підставі, родина Ріжка Грицька,— колишній бідняк,— за свої 343 трудовні за півроку уже заробила 211 пудів зерна. Ріжко заявив, що в цьому році його родина заробить не менше 600 трудовнів або 375 пудів зерна. Але це ще не все, бо за кожен трудовдень, за планом, артіль має йому видати ще по півтора карбованці грішми, тобто—900 крб. його чистий прибуток!..— і Яша подивився на Тюпу, щоб перевірити, яке це справляє на нього враження.

А Тюпа, справді, як тільки почув знайоме прізвище, так одразу ж почав уважно слухати.

Він навіть підсунувся ближче і через руку стежив за тим, як Яша робив свої вирахування.

— Але Грицько Ріжко не найкращий у вас колгоспник. Ось Мехтодь Летючий, родина якого уже заробила 385 трудовнів, ось Клименко Петро, теж з бідняків, родина якого має 445 трудовнів, ось найкращий ударник, косар Роман Веклич, який сам заробив 202 трудовні. Це тільки за півроку. За другу половину кожен з них заробить ще стільки. А ну, розкинь тепер мозком скільки вони одержать хліба, городини, грошей. І ти тоді побачиш, що то таке колгоспна арифметика!..

— Чекай-но,— перебив його Тюпа.— Як міг Веклич Роман заробити за півроку 202 трудовні, коли то всіх днів на рік маємо 365?

— А за перевиконання норми. Норма на косарку 4 га, а Роман викошує шість,— пиши у книжку півтора трудовні; норма в'язальниці 6 кіп, а Наталка нав'язує 12,— пиши у книжку два трудовні. Все, брат, за нормою робиться!

Тюпа почухав голову.

— Інтересно.

— Сам бачу, що інтересно. А тепер от ти подумай, скільки ти загубив за півроку? Скільки трудовнів маєш?

Але замість відповіді Тюпа швидко схопився на ноги і пішов геть.

— Стій!.. Ти куди ж тікаєш?— хотів зупинити його Яша.

— Піду пройдуся трохи!— бовкнув Тюпа.

Яша посміхнувся.

— Дійшло,— подумав він про Тюпу.— За живе зачепило. Ну, тепер хай на самоті все сам передумає, а там можна буде й далі йти!

Тим часом Тюпа, залишивши Гольдіна, пішов кругом садка. Він шукав Романа Веклича. Він знайшов його під великою криластою грушею. Роман лежав горілиць, заплющив очі і про щось думав. Раптом впереді з шумом розсунувся вишник, почувись кроки і, підвівши голову, він побачив перед собою Тюпу.

Тюпа був чимось схвилюваний.

— Романе, книжка з тобою?

— Зо мною. А що хіба?

— Дай, я подивлюся.

Роман знизав плечима і подав Тюпі свою трудову книжку. Тюпа хапливо розгорнув її, побачив на 25 липня цифру 202, і мовчки повернув книжку Романові.

Роман нічого не розумів. І тільки коли Тюпа вже був далеко в полі, у нього вихопилось:

— От чудак!..

У цей момент забамкало билд:

— Бам бам, бам!..

Садом пробігає заклопотаний Наріжний і кидає на всі боки: — На збори, товариші, на збори!.. Ну, живо, — підганяє він неповоротких, не затримуйте!..

— А де вони будуть? — питає чийсь голос.

— А ти що, в перший раз прийшов чи що?

— Та ні. Але запитати треба.

— Там, де й завжди. Коло контори.

Контора вся затінена великими грушами. Виносять стіл. Усенко стає коло нього, оглядає присутніх і питає:

— Ну що, товариші, почнемо?

— Да починай, — говорить Варибрус і, глянувши на сонце, додає: — а то скоро вже пора буде й на роботу рушати!

— Тоді давайте кандидатури до президії.

Називають прізвиська — Усенка, Наріжного, Моргуна Карпа, Івана Несклепу. Жінки висувають Наталку Веклич.

— П'ять. Може досить? — запитує Усенко.

— Хватить.

— Чи будемо голосувати кожного окремо, чи приймемо всіх п'ятьох?

— Хай будуть всі п'ять.

— Заперечень немає?

— Ні єсть.

— Хто має заперечення?

— Я! — і з землі підводиться висока постать Костя Сердешного.

— В чому твої заперечення? — питає Усенко.

— Я буду, товариші, говорити проти Івана Несклепи. Поскільки у нього на весні знайшли під грубою захований хліб, то гадаю, що бути членом нашої президії він не достоен. Я кончив.

На ці слова схоплюється Несклепа.

— Товариші, у мене, дійсно, комісія знайшла хліб. Але я ховав хліб свій, а не крадений!

— Та то ще хто зна! — несеться з гурту.

— Товариші, поступив проти Несклепи відвод. У товариша Несклепи, справді, був цей грішок. Потім мені здається, що він трохи симулює і на роботі? Що скаже з цього приводу бригадир?

Бригадир третьої бригади, в якій працює Несклепа, заявляє.

— Це було. Але останніми днями товариш Несклепа почав виправлятися!

— Беремо заяву бригадира до уваги. Тепер як збори скажуть. Голосуємо Несклепу чи ні?

— Ні. Давайте когонебудь іншого.

— Дедушку Левонтія пропоную. Нашого інспектора по якості робіт!..

— Кандидатура підходяща. Заперечень немає? Немає. Тоді прошу членів президії зайняти свої місця!

Наталка не хоче йти, вона не сміє. Наріжний, що посів місце голови, оглядає присутніх.

— А де Наталка?

Наталка ховається за чийось спину.

— Ну, Наталко, йди вже, не огинайся!.. — штовхають її сусідки.

Наталка підводиться, обтрушує спідницю і, вся зашарівшись, іде до столу, де й сідає на краєчок ослову.

— Товариші, увага! — закликає до порядку Наріжний. — Повістка сьогоднішніх зборів у нас така. Перше питання: перебіг збиральної кампанії. Друге: про преміювальний фонд. Третє: виключення з колгоспу деяких членів, що саботують і уперто не виходять на роботу. Є ще у кого які питання?

Збори мовчать.

— Виходить, немає. Тоді по першому питанню має слово товариш Усенко!..

Усенко повільно робить коротенький огляд перебігу жнив в артілі.

Він відзначає досягнення, говорить про окремі прориви, нагадує про кращих ударників збиральної.

— Завдяки ударній роботі та допомозі наших шефів ми, товариші, можемо тепер прискорити закінчення наших робіт! — каже він. — Моя конкретна пропозиція зводиться ось до чого: косовицю закінчити за 11 день замість 14 за планом, скирдування за 11 днів, молотьба — 22 дні, план хлібоздачі виконати за 16 днів!..

— Хто бере слово?

— Дайте мені, — каже дід Левонтій. — Я думаю так, — продовжує він, — що як ми піднажмемося добре, то в ці строки

вкладаємося. А тому моя пропозиція буде така: схвалити нові строки!

— Хто ще хоче висловитись з цього приводу?

— Ясно. Схвалити.

— Треба тільки, щоб бригадири краще розставили сили.

— Та щоб менше людей по за тинами ховалося. Правління мусить повести нещадну боротьбу з симулянтами!..

— Це у нас стоїть третім питанням.

— Значить збори схвалюють новий план. Є пропозиція правління розробити на завтра всі заходи, які б забезпечували виконання цього нового плану. Заперечень немає?

Заперечень проти цього ні в кого не було. Тоді Наріжний ставить пропозицію правління на голосування. Голосують всі дружно і новий план було прийнято.

— Переходимо до другого питання, — про преміювальний фонд. Правління вирішило для кращих ударників під час збиральної виділити премії. Премії ці такі: три телиці, — їх буде видано безкоштовно тим, що вийдуть першими в жнивах, потім пропоную купити для преміювання на 400 крб. краму і виділити ще 300 крб. для видачі премій грішми!...

Збори загули.

— А хто видаватиме премії?

— Правління разом з спеціально обраною комісією.

— Річ хороша, яку треба тільки вітати!

— Тепер, хлопці, нада поднажаться!

— А де візьмемо корів?

— А з нашого усупільненого фонду візьмемо.

— Що, дядьку Панасе, молочка закортіло?

— Запасайтесь зарані налигачем!

— Глядіть, щоб та корова не мелькнула у вас під носом хвостом!..

— Я думаю, товариші, — говорить Наріжний, — що ми цю пропозицію правління теж схвалимо?

І пропозиція про преміальний фонд проходить так само дружно, як і попередня.

Зате пункт про виключення з колгоспу затримав збори. І це не дивно, бо, з одного боку, мова йшла про таку болячку, як ледарство, що роз'їдало труддисципліну зсередини і зривало всі плани, а, з другого, йшлося про живих, знайомих людей.

Тут до кожного треба було підходити окремо, враховуючи його соціальний стан у минулому, те, як він працював торік і на весні, чи не криється його симуляція в якихось родинних причинах, — а не рубати з плеча. На це й звернув увагу зборів Наріжний перед тим, як перейти до обговорення кандидатур на виключення.

Правління пропонувало зборам виключити з колгоспу таких осіб.

Починок Ганну, яка має за шість місяців 26 трудовнів і категорично відмовилась вийти на косовицю.

Сердешну Надію, яка має за шість місяців 9 трудовнів і теж відмовилась вийти на косовицю.

Устич Параску, як підкуркульницю, що веде підривну роботу серед колгоспниць.

Тетяну Хлистун, як непоправну ледарку, що немає жодного трудовдня.

Тюпу Івана, як ледаря.

Ломаку Руфима, має три трудовні, пішов до урків.

— Як будемо, товариші, обговорювати? Персонально?— питає зборів Наріжний.

— Тільки персонально.

— Гаразд. Першою йде справа Починок Ганни. Починок Ганна є?

Але Ганни на зборах не було.

— Вона поїхала спекулювати!— несеться з жіночого боку.

— Усенко, повідомляли Ганну Починок про те, що її справа стоятиме сьогодні на зборах?

— А якже. Спеціально навіть повістку їй послали. Потім бригадир ходив. Ти був у неї?— питає Усенко Варибруса.

— Був.

— І щож вона?

— А що.— „Пішли, каже, ви до чортової матері з своїм колгоспом!“ От що вона мені сказала.

По зборах проходить хвиля обурення. Підводиться вже літня колгоспниця і голосом, повним гніву, говорить:

— Та чого ми з підкуркульницями так панькаємося?.. Ходимо до них, просимо!.. От у мене є 130 трудовнів і ось у мене руки які,— вона простягає свої чорні спрацьовані руки,— а вона, паршива спекулянтка, ще й сміятись наді мною буде!.. А не діжде!.. Гнати таких з артілі треба, щоб і не воняли!..

Справа була настільки для всіх ясна, що збори одногосно виключають Ганну Починок з артілі. Так само одногосно збори виключили і Сердешну Надію. Але справа Устич Параски була складніша.

Параска була теж ледарка, і тільки незадовго до початку жнив стала виходити на роботу. Почали видавати перший аванс борошном, по 100 грамів на трудовдень. Ну, хто мав чимало трудовнів, той поніс борошно клунками. А у Параски було лише 7 трудовнів, то їй одсипали у вузлик 700 грам,— те, що їй належало. Узнявши того вузлика, Параска пішла вулицею і, кого не зустрічала, хвалилася:

— Оце дивіться, люди добрі, як нас у колгоспі годують!.. Ходила-ходила, робила-робила ціле літо й весну, а оце заплатили, спасибі їм. Та хто ж їм, гаспидам, після цього буде робити!.. Це ж курям на сміх!.. Та хай їм западеться той

їхній колгосп!.. І не вірте нікому, щоб вам не говорили, бо все одно брешуть!..

Другого дня декілька колгоспниць не вийшли на роботу. Почали дошукуватись причини і наткнулись на Ганну,— то вона підбила їх.

Другий випадок. Артіль почала молотити жито. Параска возила снопи до молотарки. І от вона почала пускати чутку:

— А знаєте, молодиці, ми без хліба залишимося. Все заберуть.

— Як? — стривожено запитували її жінки.

— А так, що заберуть. Сама своїми вухами чула, як про це говорив комірник з завгоспом!

Взяли на цугундер комірника, але той довів, що нічого подібного він ніколи не говорив, а що це все вигадка Параски.

— Параско Устич, що ви на це скажете?— запитує Наріжний.

До столу підходить молодиця в чорному. Губи в неї оборочкою, зпід низько напнутої хустки поблизкують сердито зелені очі. Вона обтирає сухий рот долонею і солоденьким голосом заявляє:

— Це все наклеп моїх ворогів!

— Значить, ви нічого такого не говорили?

— Ні сном, ні духом не відаю. Все вигадано. Правди в цьому ані на стілечки!— і вона показує кінчик нігтя.

Тоді схоплюється Гонтар Палажка й заявляє:

— Ах ти ж, свята та божа!.. А кому, як не мені, ти коло колодязя казала, що треба колгосп кидати, перестати ходити робити, бо скоро колгоспам кінець буде. Не казала, може скажеш?

Найгірший спосіб захищатись—це все відкидати. До цього способу вдалась Параска і це одразу настроїло збори до неї вороже.

— Схаменись, господь з тобою!..— відповіла Параска на обвинувачення Палажки і мало не перехристила її.— Щоб я ото таке могла сказати!.. Та то тобі, мабуть, приснилося!..

Палажка задихається від гніву. Вона тільки каже:

— Так тоді хай скаже Уляна Жаданова, бо вона була при тому разом зі мною!

Виходить Уляна і потверджує слова Палажки. Далі бере слово Хведора Малика і розповідає про те, як до неї одного разу вночі зайшла Параска і теж говорила, що скоро війна буде, що тоді колгоспи розженуть, а комуністи ввесь хліб заберуть для Червоної армії, а ми залишимося голодні.

— Я слухаю її, а сама собі думаю:— „Чортового батька буржуазії пошастить нас побити, бо мій же Трохим таки червоноармієць, то не вже ж він допустить до цього!..“

На ці слова чути сміх, збори вибухають оплесками.

Наріжний ставить ще кілька запитань і справа стає настільки ясною, що не викликає жадних заперечень. Голосування тільки констатує вибуття з колгоспу людини, яка була завжди йому чужа. Параска, не чекаючи на голосування, непомітно зникла.

Зовсім інакше поставились збори до Тетяни Хлистун.

Тетяна ще зовсім молода жінка, їй щось не більше 21 року. Її чоловік, Петро Хлистун, як чоловік і Хведори Мадики, теж червоноармієць. До того був у колгоспі і непогано працював. Працювала і Тетяна, поки він був дома, а як пішов, то одразу перестала ходити, як одрізала. Перебралась жити до своєї матері, старої бублейниці і з початку цього року не мала жодного трудодня у своїй трудовій книжці. Правління нагадувало про це кілька разів Тетяні. Потім написало про це Петрові. У відповідь на це Тетяна подає заяву від свого імені і імені свого чоловіка про вихід із колгоспу. Правління запитує Петра, чи, справді, він хоче виписатись із колгоспу. Петро надіслав листа, де заявив, що такої згоди він не давав і не міг дати, але він прохав правління якось вплинути на дружину і не виключати її з колгоспу, аж поки він сам не приїде і не розбереться на місці, в чім там справа.

І ось Тетяна стоїть тепер перед зборами, похиливши низько голову, і перебирає пучками кінчик своєї хустки. Її чисте обличчя було біле-біле, а великі сірі очі були опущені додолу.

— Ач яка, наче вимита вся!.. — говорять заздрісно жінки.

— А чому б їй і не бути чистій. Виспиться вона собі досхочу, потім наїсться та й знову спати!..

— Мати бубликами вигодувала!..

— Та що ви хочете, — пробує хтось захищати Тетяну, — вона ще молода, розум невеликий!..

— Е, то в неї немає розуму до роботи. А як до чогось іншого, то розуму у неї хватить!..

Тетяна сьогодні вийшла на роботу, але бригадир відіслав її додому.

— Нам ледарок не треба, — заявив він їй. — Можеш іти собі туди, звідки прийшла!..

— Скажи, Тетяно, — питає Усенко, — скільки тобі разів говорили, щоб ти виходила робити?

— Я учоту не вела.

— Е, вона вміє відповідати!

Тетяна скидає своїми великими очима зпід чорних вій.

— А ви, тітко, мовчіть, коли вас не питають!

— Та ти, я бачу, розумна пашекувати. Ач як вицяцькувалась. Може думаєш, хто тебе тут під ручку проведе. А он туди, на степ, не хочеш?..

— Вона один раз якось вийшла на буряки, — говорить друга, — так з усіма перелаялась і пішла геть!

— А чого ви на мене напались!..

— Ну, а як ти, Тетяно, думаєш: ходити на роботу?—питає її Усенко.— Тільки кажи по щирості!..

— Думаю,— тихо відповідає Тетяна,— тільки скажіть їм,— вона дивиться своїми ясними очима на жінок,— щоб вони на мене не нападали.

У голосі Тетяни бринять сльози.

Усенко нахилиється до Наріжного і щось тихо говорить на вухо. Той значущо хитає головою. Потім звертається до зборів.

— Правління,— каже він,— беручи до уваги, що чоловік Тетяни Хлистун боець Червоної армії та ще те, що виключення його дружини з колгоспу ляже, до певної міри, чорною плямою і на нього, вважає за можливе залишити Тетяну в колгоспі, давши їй останнє попередження, але з однією умовою, що вона з завтрашнього ж дня почне акуратно виходити на роботу і ударною працею загладить свою провину!.. Ось чому правління прохає справу Тетяни Хлистун з обговорення зняти!..

Збори задоволено гудуть. У Тетяни виринається віддих полегшення і на обличчі у неї з'являється легенький рум'янець.

— Дякуй, Тетяно, Петрові,— говорить до неї Палажка Мадика.— А тоб ти давно захурчала з артілі!..

— Лишаються ще справи Руфима Ломаки та Тюпи Івана,— оголошує Наріжний.— Справа Ломаки ясна і думаю, що збори не будуть заперечувати проти його виключення. А от як нам бути з Тюпою?

— А сам Тюпа є тут?

— Ні, нема. Але він сьогодні на роботі!

Серед деяких колгоспників пробігло здивовання.

— Як, Тюпа вийшов робити?.. Ну, це вже, справді, якийсь вовк у лісі здох!..

— Товаришу голово, дайте мені слово!— попрохав Яша.

— Слово має товариш Гольдін!

Яша встає, осмикує для чогось сорочку й говорить:

— Справа Тюпи теж не викликає ніякого сумніву і його, як ледаря, треба з колгоспу виключити. Але, товариші, Тюпа сьогодні вийшов на роботу і я над ним узяв персональне шефство. Тепер я відповідаю за Тюпу. Обіцяю вам зробити з нього хорошого колгоспника. А тому прохаю збори справу Тюпи відкласти!..

— Чи згодні збори на таку пропозицію?

— Згода. А може й, справді, людина поправиться! Чому не дати їй такої можливості!..

Всі справи, що були на повістці, вичерпані. Але тут підводиться Наталка й заявляє:

— Товариші, сьогодні наші косарі відстають. Треба, щоб вони після обіду нагнали те, що не виконали до обіду, інакше

ми не виконаємо тих темпів, що їх ми самі ж сьогодні ухвалили!..—А правлінню за цим простежити!..

— Ми не проти, — заявляють у відповідь косарі, — тільки ж худоба не витримує!..

— Я пропоную прохати політвідділ прислати нам хоч одного трактора на косовицю!..

— Ото було б добре!..

— Ми побажання товаришки Веклич запишемо, — говорить Наріжний, — і постараємось його виконати... Більше ніяких питань немає?.. Оголошую збори закритими!..

Всі шумно підводяться. Конюхи наготували вже коні. Косарі забирають з собою наточені коси. Одна з колгоспниць скаржиться:

— Не дали й заснути!..

На що інша відповіла жартом.

І от знову степ дзвонить косами. У степу стоять штурмові дні. Палке сонце лле гаряче проміння. В морі пшениці мечами виблискують крила жаток. Чути, як шумить молотарка.

Десь по зелених займищах тече тиха річка. Навколо луки, тихі плеса, вільхові гайки, верболози, соснові бори, піскуваті кучугури, що терпко пахнуть чебрецем та полинем.

По цих кучугурах розкидані невеличкі села. І майже в кожному селі колись сидів пан. Наприклад, пан Кохановський мав 5.000 десятин, Сахновський 4.000, Марченко 2.500, Гриневич 1.600 десятин. Тепер всі ці землі належать колгоспам.

Крім того, в кожному такому селі ще сиділо по кілька жмикрутів куркулів. Поміщиків революція ліквідувала ще в 1917 році. Жмикрутам, що висисали піт і кров бідняків, надійшов кінець в 1930 році. Один із таких жмикрутів пригадався мені зараз. Він уже був на „покої“ і жив з того, що давав селянам гроші „на процент“. Він, як той павук, облуптав ціле село, навіть сільрада і та була в його руках.

Так от бувало, цей лихвар вийде вечорком за двір, сяде на лаву й кличе до себе якогонебудь злидня:

— Іди сюди, Іване, поважнічаємо!..—і частує його дешевими цигарками.

Звали цього лихвяра Черниш і знаменитий він був тим, що у нього знайшли цілу скриню грошей. Зараз у його садибі міститься дитячий садок „Червоної України“. Коли ми зайшли, то мій товариш зустрів там свого старого знайомого, що стеріг садка.

Вони розбалакалися й згадали за Черниша.

Сторож засміявся:

— Це ви його, Ваня, у тридцятому році ліквідували, а то він би і досі тут у нас апелірував!..

Такі Черниші сиділи в кожному селі. Тепер їхнього й сліду не лишилося. Тільки де-не-де сидять їхні недобитки, що позалазили у глибокі шпари і звідтіль намагаються шкодити.

Сонце хилиться на захід. Спадає спека. Степ заливає сяйво вечірнього сонця. Усенко, що йде разом з нами, міряє очима широке поле. У нього вихоплюється:

— Ну, товариші, цього року буде й державі, буде і нам!..

Притухає вечірня заграва. Небо на заході ніжно-зелене з позолотою. Коси не перестають дзвонити.

Та ось день зовсім мерхне.

...Присмерк сонний гасне, гусне.

І павутиниться останній погляд вечора.¹

Косарі повертаються до табору. Там коло кухонь піднімаються догори стовпи багряного диму. Куховарки роздають вечерю. Об'їздки ладнаються до виїзду в степ стерегти урожай. І тут по всьому таборі пробігає блискавична звістка:

— Сьогодні Роман Веклич скосив сім гектарів пшениці, а Наталка сама зв'язла, зносила й склала 15 кіп!..

У конторі коло Наталки й обліковця тиск, сміх. Наталку всі вітають. Вона, видно, задоволена з цього, хоч і червоніє. Галька Кійко обнімає її за плечі й питає:

— Наталко, ну як ти встигаєш?

Наталка знизує плечима.

— Як? А от так. Сказала сьогодні, що нав'яжу 15 кіп, і нав'язала!.. А можна нав'язати ще більше!..

— Ну ти, брат, і хват! — сміється до Наталки Усенко. — Побила рекорд. Виходить, що ти й заклад виграла!..

— Я вже й забула за нього!..

Повз вікно проходять Тюпа з Яшою; вони тільки-но впоралися, відправляючи машини з хлібом до елеватора.

— Так що, — каже Яша, — підемо після вечері до молотарки ще вантажити зерно.

— Обов'язково!..

На степ лягає мерехтливе місячне сяйво. Впала роса. Вмірають денні звуки. Лани, дерева, табор обгортає короткий міцний сон.

Продовження буде

---

¹ Павло Тичина.

ДВІ ДОЛІ

Було це років двадцять тому на Україні в селі Ольшанах, під Харковом. Було там селянське господарство, що складалося з одної хати, одного собаки—Бутона, однієї кішки та ще двох пар міцних наймитських рук. Саме цими руками й жило господарство. Жило, хоч і доводилось батькам годувати добрий десяток дітей. Як годувати і чого це коштувало—казати не будемо. Скажемо лише, що діти їли, росли і здебільшого вмирали.

Батько наймитував цілий рік. Мати влітку працювала по поміщицьких економіях, восени на цукроварнях, а на зиму відходила до міста в служниці. Додому вона поверталася голвно, щоб народити або сховати нову дитину. Життя йшло більш-менш рівно. Діти досить часто їли картоплю і дуже рідко хліб. Зрештою з вісімнадцятьох чоловіка їх умерло лише п'ятнадцятеро. Живими лишилось троє.

Наум був один із трьох.

Наум до школи не ходив. Зате він щодня ганяв у поле гусей. Він трошки заздрив дітям, що ходили до школи, і мріяв про те, як він стане дорослим і буде шевцем—першим на все село. Якось домріявся до того, що не помітив, як собака потягнув гусака, а потім дванадцять верст бігав, тікаючи від роздратованого господаря, що поклав був убити необачливого пастуха.

Гусей змінили вівці, овець—корови, а Наум усе ще мріяв зробитися шевцем. Це була важка штука. Адже за те, що він був пастухом, мати одержувала три пуди борошна на рік, а сам Наум—чоботи і якунебудь кацавейку на плечі. Позбавитися цього прибутку родині було не легко, але мати настоювала—хлопцеві дванадцять років минуло, чотири роки пастухом був, уже час у люди виходити.

За тих часів була війна. Село плакало по людях, що часто їздили на фронт, але рідко поверталися. Наум же був щасливий. Адже почала здійснюватись його давня мрія. Його віддали в навчання до шевця, кращого шевця Вільшан—Гризулька. Проте, це навчання було не таким, як уявляв собі

його Наум. Воно почалося з товстого ремінця-шпандиря, що залишав червоні смуги на тілі Наумовому, і кінчилося тим, що господар сказав просто — тобі ще треба років зо три воду поносити і дрова порубати, а вчитися встигнеш потім.

Після цього Наум утік до міста. Він пішов до міста шукати своєї долі, навчання шведської справи і брата-тесляра, що працював у Харкові.

Був Жовтень. У Харкові Наум побачив людей, що ходили містом з червоними прапорами, чув часті постріли й ніяк не міг зрозуміти, що ж це визначає. Цілий день він ходив з демонстрантами, потім шукав брата й так, не розшукавши його, повернувся надвечір на вокзал і потрапив до безпритульних, що жили у величезних вокзальних підвалах.

У підвалах було темно. Трошки моторошно, але тепло й весело. Головне — там було багато дітей, таких самих голодних та безпритульних, як і Наум. Там він осів надовго. Удень продавав цукерки, ходив з приятелями на „полювання“ на базар, тягаючи їжу в крамарок, а ввечері знову повертався до теплового підвалу. Наступні місяці й роки Наум багато мандрував. Їздив на буферах до Полтави, Кременчука, Миколаєва, ходив по базарах, допомагав базарним шевцям і часто думав про те, коли ж він нарешті зможе й сам зробитися справжнім шевцем.

Наума життя кидало з міста в місто, з села в село. Бувало, замерзав він на буферах, відогрівався біля батарей парового опалення на станціях, спав у полі, в ямах під снігом, бувало знесилений від голоду, намагаючись розчулити жінок, кричав страшним голосом:

— Тітусю, дайте щонебудь безпритульному, я не вкраду, я краще випросю!

Наум часто думав про свою нещасну долю, проте ніколи йому не спадало на думку, що його колишня доля так само, як і доля мільйонів інших голодних дітей, зовсім змінилася. Він не знав, що невідомі йому люди б'ються і відвойовують його і їхнє щастя, і готують для нього і мільйонів його товаришів кращу долю.

Він не знав цього. Та й де було йому знати, коли він, знову осівши в Харкові, сидів на базарі підручним у старого шевця, з яким багато пив по маленькій і розмовляв про бога.

Адже він був так само нещасним і голодним, як і раніше. І залишався він таким же темним.

Це було десять років тому. Саме тоді трапилося, що Наум посварився з господарем через Леніна.

Хто такий Ленін? Наум цього не знав як слід. Звісно, він багато разів чув це ім'я і помічав теплоту в голосі в одних і лютя у інших, коли вони вимовляли це ім'я.

— Захворів їх захисник, — коротко сказав якимось господар.

— А й правда? Він добра людям хоче,—сам не знаючи чому, схвилювався Наум.

— Багато ти розумієш! Зашивай краще черевик. Бачиш, людина чекає.

Цю розмову Наум знову згадав через кілька днів, коли якось загули, заплакали гудки і невідомо чому стало йому сумно на серці.

— Що трапилось? — спитав він у когось з перехожих.

— Ленін умер.

— А хто він такий? — спитав Наум ніяково.

— Не знаєш? Вождь пролетаріату.

І ось під сумні співи гудків відчув Наум, що загубив близьку, рідну людину. Він знав уже, що пролетаріат — це робітники, наймити, як його мати з батьком. Прийшовши додому, він налетів на господаря з новими словами про Леніна й остаточно посварився з старим шевцем.

Перепившись денатурату, старий незабаром помер, а Наум потрапив до іншого чоботаря. Тепер Наум уже починав шкодувати із свого безпритульного становища і всі свої надії покладав на призов до Червоної армії. — Він піде до армії. Він повернеться звідти справжньою людиною. Ось була думка, яка зародилася, коли він ще сварився з господарем і яку він остаточно засвоїв тепер.

До армії Наума не взяли. Життя його, за старим прислів'ям, — не так склалось, як бажалось. Його забракували, бо в нього знайшлася грижа, набута ще за тих часів, коли він десятилітнім хлопчиком тягав трипудові лантухи з борошном. Доводилося шукати іншого, напевно важчого й складнішого, шляху до нового життя.

Чоботарська справа вже не вабила Наума. Він переріс свою дитячу мрію і хотів доброї роботи, доброго життя й допомоги колективу. До нього кустаря-шевця приходили замовці і говорили між собою про роботу на заводі або фабриці, приходили дівчата, що говорили, як весело й цікаво на виробництві, як хороше там доброму робітникові, що віддано виконує свою роботу. Вони казали ще про багато інших речей, яких ніколи не знав Наум — про профспілку, клуб, гуртки; Наум відчував, що у цих людей життя зовсім інше, зовсім не подібне до Наумових сумних і сірих днів, що ці люди щасливі і щастя дає їм їхня робота.

Ось чому так зрадив Наум Гарагуля, коли один з його старих приятелів, колись безпритульний, а тепер комсомолец, улаштував його чорноробом на будівлі найбільшого будинку на Україні — харківського будинку промисловості. Це було величезне свято. Адже позаду лишилося двадцять два труженні роки, роки безпритульності, коли в людини не було свого ліжка, коли він за все життя не мав жодної нової речі. Тепер він увійшов у колію організованого життя,

яке обіцяло повести його куди далі, ніж міг мріяти навіть кращий вільшанський швець — Гризулько.

Наум тягав цеглу, довбав мерзлу землю, розбивав каміння і жив тепер уже не в підвалі, а в бараці, досить світлому й чистому. Він прийшов до висновку, що газети та книжки зовсім не така вже важка та нудна річ, як здавалося раніше малописьменному хлопцеві. Він переписував думки й речення, що найбільше сподобалися йому, він дружив з комсомольцями і все таки був незадоволений з своєї роботи. Адже з деякого часу Наум прийшов до висновку, що найкраще було б йому працювати на заводі.

Життя прийшло назустріч Наумові. Під Харковом на станції Лосево зародився величезний тракторний завод. Завод був ще в риштованнях, але зростає, тягнувся вгору і ширшав в усі боки. Йому потрібні були люди. Не лише для того, щоб будувати цехи, а й щоб робити трактори, коли завод буде готовий. Треба було завчасно підготувати господарів для складних американських варстатів і машин, що робитимуть частини нових радянських тракторів. Цих людей готував спеціальний навчальний завод і на цей завод потрапив Наум Гарагуля. Вперше в житті побачив він у цьому заводському цеху такі складні й мудрені, як йому здалося, варстати. Вони були незрозумілі й красиві, красиві тому, що вони виблискували металом, тому, що люди на них працювали швидко й моторно.

Наум трошки заздрив цим людям, що працювали на верстатах. Він ходив, придивлявся, розпитував і за три місяці зробився одним із кращих токарів на навчальному заводі. Він навчився орудувати циркулем, швидко розвив уміння в рухах своїх.

Найважче давалася йому теорія.

Коли Гарагуля вперше спитали, — як у тебе з теорією, — він зніяковів і спитав: — а що це таке теорія? І потім так само питав, що визначають інші незрозумілі слова, з якими йому довелося дуже швидко зіткнутися. Ці слова були: фізика, хімія, технологія металу.

Двадцять два роки злиднів і безпритульного життя, що навчили його швидко орієнтуватися і пристосовуватися до кожної роботи, не дали йому можливості хоч трошки підучитися і тепер заважали йому опановувати складну мову цифр і формул. Проте, Наум був сповнений завзятості. Він знав, що таке дисципліна. Дисципліна тепер була головним правилом у його житті. І Наум примусив себе полюбити і математику, і фізику, і хімію, самі назви яких так лякали його спочатку.

Через кілька місяців Наумові доручили важливу справу — збирати членські внески до МОДР'у. Наум був дуже гордий з цього і взявся за цю справу майже з таким же завзяттям,

як і за математику. На цій МОДРівській стежці Гарагуля вперше зіткнувся з змаганням. Вперше почувши це слово, він не зрозумів його.

— Що це таке? — спитав він когось із товаришів.

— Це дуже просто, — відповів той, — це значить, що люди перевіряють, хто може краще працювати, хто більше встигне.

— Ах, так. Я краще зроблю, — зрадів Гарагуля і склав договори і з навчання, і з МОДРівської роботи. Всю свою впертість, всю гнучкість, виховану роками безпритульного життя, злиднів — вклав він у виконання цих договорів.

Навчання він закінчив одним із перших. Один із перших потрапив на практику і один із перших прийшов на тракторний завод.

Завод був уже збудований. Там ішло налагодження варстатів. Навколо них ходили поважні американські інженери і радянські майстри, що приїхали сюди з Сталінграду. Гарагулі доручили придивлятися, іноді допомагати, коли це буде потрібно комусь з старших. Він потрапив у сьомий прогін моторного цеху, на токарні варстати Дашольда, де повинні були обточуватись маховики для тракторів. Це було в серпні 1931 року.

Наум Гарагуля не знаходив собі місця від заздрості, бачучи, як швидко працюють американці на варстатах і як слухняно виконують їхню волю ці складні й дорогі машини. Він становився за американцем і, сміливо розмахуючи руками, повторював у повітрі його рухи.

День, коли він уперше доторкнувся до ручок варстату — був одним із щасливіших днів його життя. Через кілька тижнів він уже обточував один маховик на день. Але тут його приголомшив американець, сказавши, що норма для цього варстату — сімдесят вісім маховиків на зміну.

Це заїло Наума. Він став поспішати, часом ламав різакі, але виробка полізла вгору і він став робити на своєму варстаті спочатку п'ять, потім десять, двадцять і більше маховиків. Через місяць він уже одержав премію за те, що опанував варстат.

Але на цьому Наум не заспокоївся. Він ходив слідом за американцем і радянськими майстрами, дивився, залишався на ніч у цеху і якось несподівано для себе зробив разом з товаришами по бригаді сімдесят деталей. За тих часів маховик ще подавався на варстат рукошма. Це визначало, що після встановлення підойми Гарагуля і його бригада зможуть набатогато перевиконати американські норми.

Тут на заводі Гарагуля міцно взяв свою долю в руки. Це була зовсім інша, нова доля, що аж ніяк не нагадувала долю колишнього підпаска. Рівний і широкий шлях був перед ним. Він знову взявся за МОДРівські справи, від МОДР'у перейшов

до професійної роботи і незабаром зробився профгрупоргом сьомого прогону.

Чи треба казати про те, що Гарагуля тут, на заводі, дуже швидко зрозумів, хто дав йому нове життя, хто озброїв його знаннями та силою для того, щоб боротися за нове життя. Чи треба казати, що тут, на заводі, він незабаром вступив у партію.

Зараз Наум Гарагуля—колишній пастух і безпритульний—один з кращих ударників тракторного заводу. Він бригадир однієї з кращих госпрозрахункових бригад, інструктор по варстату й профгрупорг.

Дисципліна, завзятість, допомога відсталим—ось стиль роботи цього молодого більшовика й ізотовця.

Коли хтось спізнюється або не вийде на роботу, Гарагуля сам заступає його. Коли хтось відстає, Гарагуля допомагає йому своїми знаннями, умінням, здобутим за останні три роки.

Було так, що робітники Іскрин і Черванев недовиконували своєї норми, зриваючи показники всієї бригади. Гарагуля взяв над ними шефство і через тиждень ці молоді робітники почали перевиконувати американську норму.

Профорганізатор Гарагуля—кращий у цеху. Краще від усіх у нього поставлено масово-виробничу роботу. Поперед усіх—виконання плану. Браку немає зовсім. Випадків недовиконання програми не буває.

Як же живе Гарагуля, цей колишній підпасок і безпритульний?

Насамперед він комуніст. Він свідомо, тверда, дисциплінована людина, що вміє хотіти і реалізувати своє хотіння.

Він заробляє до п'ятисот карбованців на місяць. Він добре одягнений, свіжий, гарно виглядає. У нього чиста велика кімната. Зручне ліжко, добрий письмовий стіл, багато книжок, незабаром буде патефон і радіо.

Наум Гарагуля щасливий. Він щасливий, бо знає, що він є повний господар у своїй країні, на своєму заводі. Сім годин роботи на заводі проходять для нього легко й радісно. Він працює, ніби то граючись, і кожного разу з жалем помічає, що робітний день закінчився.

Він уже не „хохол“, як його називали колись у дитинстві. Він громадянин великого Радянського Союзу. Партія, яка дала йому нову долю, дала йому можливість читати газети й книжки.

Наум Гарагуля щасливий не лише особистим щастям, а й думкою про те, що партія, до якої він належить, партія Леніна-Сталіна дбає про таке щастя для мільйонів людей, які були колись такими ж нещасними, як і він сам.

ЛІТЕРАТУРНІ ПАРОДІЇ

Гр. ЕПІК — БЕЗ ГЕРОЯ

РОМАН

ПЕРЕДМОВА ДО 11 ВИДАННЯ. (ЛІМ 1932 р.)

Роман цей написано за спеціальним замовленням доби. *Автор.*

ПЕРЕДМОВА ДО 28 ВИДАННЯ. (ЛІМ 1932 р.)

Цей не аби який роман написаний спеціально. За замовленням доби. *Автор.*

ПЕРЕДМОВА ДО 91 ВИДАННЯ. (ЛІМ 1932 р.)

У відповідь на величезну кількість запитань, на що я писав цей роман, відповідаю: роман написано за спеціальним замовленням доби. *Автор.*

1

Закінчивши обідати, станки знов почали працювати.

Із за заводської брами вийшов збірний тип комсомолу Петро Ромен. Його наздоганяла й випереджувала Мая Дощик.

Вони йшли до партійного комітету, бо кохали один одного. Стрункий стан дівчини хвилював Петра, він його наводив на думки про світову капіталістичну кризу, про ідеалістичні концепції Деборіна, про Шекспіра і Петрицького.

Власне, Петро не кохав Маю, навпаки, він її не кохав. Він кохав Галину, що працювала кондуктором у трамваї.

— Мая! — сказав він, — я між іншим тебе не люблю. Я люблю Галину, вона їздить кондуктором в автобусі.

— Ах який же ти ідіот! — пожартувала Мая.

— Ти сама дура! — влучно відповів Петро.

2

Кімната парткомітету нагадувала кімнату комсомольського комітету. Слово мав батько Маї — Дем'ян Омелянович. Він витяг з кишені червону дошку й прапор і сказав:

— Викликаю комсомольців.

Вольф — німець, що кохав Маю, сидів і ледве помітно одним ухом посміхався.

— Ich wuklukaју auch, — сказав він.

— Товариші, — переклав Петро, що, як справжній ударник,

знав німецьку мову навіть краще за Вольфа,—він викликає теж. Еслебе!

3

Була чудова погода. Тиха весняна ніч. Зорі. В таку погоду, як ніколи, хотілося читати класиків марксизму.

Петро стояв у цеху і думав про свого батька, про Гільфердінга, про Галину.

Тіло його співало. Він смоктав думки. Думки смоктали його.

Мая стояла поруч, вони розмовляли і їх діалог був схожий на монолог. До них підійшов Вольф.

— Ауфвідерзейн — поздоровався він.

— Він сказав „здорові хлопці“, — переклав Петро, що, як справжній ударник, досконало знав німецьку мову.

— Я сама знаю, — образилась Мая, що, як справжня ударниця, розуміла прекрасно німецьку мову.

— Ну я піду — сказав Вольф. *Chai schiwe!*

4

Мая чомусь сердилась на Петра. Ще вчора вночі в лісопарку Петро скотився на цозиції ідеалістичного меншовизму і це її ввесь час дратувало.

Але зараз вони були в цеху. Чудовий запах машинного масла одуряв її. Вона охопила стрункий стан Петра.

— Петро! Я тебе ортодоксально люблю, давай створимо госпрозрахункову бригаду, — сказала вона.

— Але ж ти ще не викорчувала решток капіталізму в своїй свідомості, — сказав він.

— Нічого, будемо разом викорчувувати, — сказала вона.

— Але ж тебе любить Вольф і він національний по формі і інтернаціональний за змістом, — сказав він.

— Але я ж тебе люблю, як Лаура Беатріче, — сказала вона. (Мая, як справжня ударниця, прекрасно знала історію літератури).

— А ми помножимо любов на ударництво? — спитав він.

— Помножимо, — відповіла вона.

І вона охопила його, як криза охоплює капіталістичну країну, і вони поцілувались класовообумовленим поцілунком.

ПІСЛЯМОВА

Нарешті, шановний читачу, кінець. Я хочу вам сказати, що мене не цікавить взагалі, що говорять читачі.

Ерунда. Цим хай цікавляться різні Бальзакі, Стендалі.

Ми працюємо не на віки, а на видавництва.

Петро Ромен — це перший вступ, першого етапу, першої книги, першого Магнітобуду, першої літератури.

До речі, Петро Ромен не Мартин Іден і не Жюль Ромен. І Мая не Жана д'Арк. Це просто собі збірна типка комсомолу.

СВІТОВА ЛІТЕРАТУРА В ТВОРАХ МАРКСА Й ЕНГЕЛЬСА

Закінчення*

Інтерес до французької літератури має дещо інший, зосереджений переважно на її ідейному боці, характер. Твори французьких письменників у Маркса були в числі книг, за-своєних ще вдома, почасти в школі. Перебування в Парижі 1843—1845 рр., в Брюсселі 1845-1846 і знов у Парижі 1848—1849, могло мати теж значення для зближення з французькою літературою — але тісного зближення з сучасниками не сталося, та й роки були такі, коли для самих французів з іменами Ламартіна й В. Гюго єдналося передовсім уявлення про політичних діячів, коли вірші й комедії Мюссе, творчість Т. Готье, А.-де Віньї і інших діячів „художньої“ літератури відійшла на другий план перед виступами Ламне, Прудона, Мішле, утопічних соціалістів, публіцистів-істориків і інших „діячів 48-року“. Вивчення французької історії захопило Маркса й перемогло інтерес до французької літератури. Як повідомляє Енгельс, Маркс з великою любов'ю не тільки студював історію франції, але й слідував за її поточною історією у всіх деталях, збирав матеріали, щоб використати їх у майбутньому. Франція була для Маркса й Енгельса в сучасному „країноу, яка заснувала чисте панування буржуазії з такою класичною виразністю, як ніяка інша європейська країна“, ареною, де „боротьба підіймаючого голову пролетаріату проти пануючої буржуазії виступила в такій гострій формі, яка іншим країнам невідома“³¹ — і цілком зрозуміло, що французька художня література могла інтересувати Маркса тільки „між іншим“. Але Марксове „між іншим“ вартє кількітнього сидіння над книгами якогонебудь пересічного ерудита—критика. Справді, звернімося знов до фактів. Екскурсій в царину старої французької літератури, випадків такого са-

* Початок див. „Черв. Шл.“ № 6 за цей рік.

³¹ Передмова Енгельса до третього німецького видання. „Вісімнадцятого брюмера“, 1885.

мого інтесесу до літератури феодально-лицарської, як до німецьких пам'яток, ми не найдемо: випадково промайне згадка про адвоката Патлена, образ пройди-юриста із знаменитого французького фарсу XV ст. (V, 83), випадково зустрінеться в одному з листів Маркса виписка кількох еротичних поезій сатирика XVI ст. Матюрена Реньє (XXIII—459), або таке ж мимохідне посилання на знамениту сатиру Рабле — на одній з сторінок „Німецької Ідеології“, що сатирично убивають філософію гордовитого індивідуаліста Святого Санчо—Штірнера (IV, 173). Не видно великого захоплення Мольером, хоча образи героїв Мольєра від Ераста з ранньої комедії „Нестерпні“ (I, 295) до Сганарелля й Журдена не раз зустрінуться у низці образів, що ілюструють своїм значенням або висловлюванням той чи інший бік обмірковуваних фактів сучасності; одначе, уже те, що цитати з Мольєра (X, 740, Капітал т. I, роз. 28, прим. 105), незрідка взяті з других рук (або становлять цитати в інших наведених цитатах)—не свідчить про живий інтерес до письменника-ідеолога буржуазії в періоді її внутрішнього становлення, спочинку між двома моментами її боротьби. Справжній інтерес французька література викликає аж з XVII століття.

Але скупі й побіжні згадки, цитати, міркування дозволяють сказати, що і XVII століття було відоме Марксові не тільки як доба філософського раціоналізму Декарта, не тільки як доба, коли трагедійний поет Монкретьєн випустив перший трактат з політичної економії,—але й як доба класицизму в літературі, вік створення своєрідного драматургічного стилю, з яким пізніше, як відомо, так завзято боровся Лесінг.

В одному з листів 1861 р. до Ласаля (22 липня 1861 р.), критикуючи Ласалівську „Систему набутих прав“, Маркс кидає мимохідь увагу про драматичну літературу Людовика XIV (з приводу того, що новітня форма заповітів нібито побудована на неправдивому розумінні староримського заповіту): „Нема сумніву, що три єдності, як вони були теоретично сконструйовані французькими драматургами доби Людовика XIV, походять від хибно з'ясованої грецької драми (і Арістотеля, як її теоретика). З другого боку, так само нема сумніву, що вони зрозуміли греків саме так, як їм веліли їх власні художні потреби і тому трималися своєї так званої „класичної“ драми ще довго після того, як Досьє і інші правильно витлумачили їм Арістотеля. Форма, яку неправильно зрозуміли, виявилася як раз загальною і на певному щаблі суспільного розвитку придатною для загального вжитку“. Наведена цитата, до речі кажучи, один із характерних прикладів синтетичного мислення Маркса, одна з прекрасних ілюстрацій до того, який глибокий був його

інтерес до естетичних проблем, і як легко йому було орудувати своєю широкою ерудицією. Питання про уславлені „єдності“, до яких сходила колись у підручниках теорії словесності мало не вся „псевдо-класична“ теорія, тут і поставлене, і розв'язане, певне річ, правильніше, ніж у перших-ліпших словесників. Класицизм Расіна, по суті, також законне і зумовлене „певним щаблем суспільного розвитку“ явище, як „класицизм“ Лесінга, Гете, Шіллера, як усякі інші „класицизми“ буржуазної літератури. Увага Маркса дає, крім того, й теоретичну директиву літературознавцеві для вивчення аналогічних явищ іншого змісту. Так само побіжне зіставлення книги шпіона Луї Філіппа якогось Шеню „Змовники й таємні товариства“ з романом Лесажа „Жіль Блаз“ одним штрихом визначає характер лесежівського героя і соціальну фізіономію одної з його метаморфоз у французькому суспільстві XIX сторіччя (VIII, 298). Відзначимо, нарешті, що в одному з листів Енгельсові 1869 р. (XXIV, 205) ціла сторінка зайнята виписками з „Розмислів і максим“ знаменитого французького мораліста XVII віку Ларошфуко, що без жалю викривав егоїзм, який лежить в основі всіх людських почувань і змагань. Одну з думок Ларошфуко, виявляється, цілком переніс Стерн у свій роман „Трістрам Шенді“. Але все це, повторюємо, уваги, зроблені мимохідь. Їх не можна порівняти з увагою, відданою французьким просвітникам XVIII століття. Досить відзначити, прим., шостий розділ „Святої Родини“ (тв. т. III), де в стисненій до можливої міри формі Маркс подає своє розуміння французького матеріалізму XVIII ст. і ідейного руху французької революції. У „філософах“ XVIII ст. від П'єра Бейля до Гольбаха і Гельвеція Маркса цікавить найбільше їх рішучий поворот до суспільної критики і зв'язок їх матеріалізму з англо-французькими доктринами XIX ст. Філософи-матеріалісти, публіцисти часів французької революції, так само як і утопічні соціалісти XIX ст. (від Фур'є до Кабе й ін.)—все це література, в якій Маркс відчуває себе цілковитим хазяїном³². У французькій літературі доби „просвітництва“, як у пізнішій французькій літературі, приваблює Маркса й Енгельса дух боротьби, яким вона перейнята, „військове мистецтво“ її полеміки з ідейними ворогами. Багато пізніше, боронячи „Капітал“ Маркса від нападів одного з буржуазних критиків, яким навіть тон цієї оборони здавався „непристойним“, Енгельс писав:

„Гостру полеміку Вольтера, Бомарше, Поля-Луї Кур'є називали „брутальностями непристойної полеміки“ їх супротивники—юнкери, попи, юристи, або ті, хто належав до

³² З матеріалів про французьких утопічних соціалістів найбільший інтерес для літературознавця має полемічна стаття проти К. Грюна, що увійшла в „Німецьку Ідеологію“ (дивись тут, між іншим, блискучу характеристику Е. Кабе, твори, т. IV, 518).

якогонебудь іншого цеху, але проте ці „брутальності“ ми визнаємо нині за визначені зразкові твори літератури. І ми дістали так багато приємності від цих — і інших подібних — зразків „непристойної полеміки“, що й цілій сотні Брентано³³ не вдасться втягти нас в царину німецької університетської полеміки, де панує тільки безсила злість німецьких заздрощів й безпросвітня нудьга“.³⁴

Але спроби французьких „просвітників“ в царині художньої літератури не притягають до себе великої уваги ні Маркса, ні Енгельса. Охоче цитуючи Вольтера, Маркс вважає за цілком безглуздя задум „Генріади“, спробу відродити епос в цілком невідповідних формі старо-грецького епосу умовах („Теорія додаткової вартості“, — про Шторха). Віддаючи належне Руссо, Маркс, проте, цілком згоден з нападами і полемікою Прудона проти Руссо (XXI, 234, 250, 251), в одному листі 1861 р. називає Руссо з своєю звичайною різкістю просто „шарлатаном“ і ні разу не цитує, наприклад, ні Еміля, ні „Нової Елоїзи“ й інших, причислюваних до „художньої“ літератури, творів ідеологів французької революційної дрібної буржуазії. З усіх „просвітників“ одного Дідро виділив і відзначив Маркс у своїх симпатіях, як „белетриста“. „Жака фаталіста“ й „Небожа Рамо“, він читав і перечитував по кілька разів, — надто останнього. Посилаючи 1869 р. дублет книги Енгельсові, Маркс пише: „Цей незрівняний твір дасть тобі змогу ще раз взяти насолоду з нього“. З „Небожем Рамо“ німецьких читачів познайомив колись Гейне, перший німецький перекладач діалогу. Гегель у своїй „Феноменології“ користувався тим самим діалогом для ілюстрації деяких своїх тез — і Маркс виписує у листі цілком „Коментарій“ Гегеля, протиставляючи йому інтерпретацію Жюль Жанена, плідного белетриста й критика епохи Луї Філіпа. Жюль Жанен вважає, що вся зіпсованість Рамо — наслідок його смутку з того приводу, що він не народився дворянином. Маркс, як видно, не читав роману Жанена — „Кінець світу“ і „Небожа Рамо“, але бачив у Лондоні п'єсу — інсценування цього роману — „дрантя в стилі Коцебу, що йде тепер у Лондоні як мелодраматична вистава“. Історія „Небожа Рамо“ в критиці — для Маркса цікава ілюстрація до думки про те, що ретроградні течії в мистецтві — відбиток реставраційних сподівань політики. „Французький дух“ до французької революції і за Луї Філіппа — „два етапи в житті буржуазії: момент її піднесення і момент початку її занепаду“ (тв. XXIV, 190 — 191). Ми ще вернемося до питань про те, чому „Небіж Рамо“ привернув особливу увагу Маркса. За „філософами“ XVIII ст. (з по-

³³ Брентано Луйо 1844 — 1931 німецький буржуазний економіст, катедер-соціаліст, критик „Капіталу“.

³⁴ Архів М. і Е. (II, (VII), 1933, ст. 287 — 288).

етів нам зустрілися тільки згадки про Парні, популярного в Росії часів Пушкіна автора еротичних елегій і сатир (III, 91, V, 156), ідуть романтики початку XIX ст. й представники реального роману на чолі з Бальзаком. Ми вже знаємо, що романтизм (німецький) зовсім не викликав собі симпатій Маркса й Енгельса. Але ставлення до французького романтизму, надто до його дворянського варіанту — виявлено в Маркса в далеко гострішій й неприхильнішій формі. Найхарактерніша постать цього дворянського романтизму у Франції — Шатобріан. Для Маркса це — „письменник, що завжди мені був огидний“ (XXIV, 425, 1873). З художніх творів Шатобріана Маркс читає 1854 р. „Атала“ й „Рене“: *horribile dictu* (страшно сказати), прочитав по еспанському (в еспанському перекладі) те, що читати по французькому було б неможливо (XXIII, 39). З мемуарно-політичних творів Шатобріана убійчій критиці в одному листі до Енгельса підпала книжка, „Веронський конгрес“ („Книжка Шатобріана, цього Златоуста, що сполучає найогиднішим способом аристократичний скептицизм і вольтер'янство XVIII ст. з аристократичним сентименталізмом і романтизмом XIX ст.“ т. XX, 61). „Якщо ти знов“ — пише Маркс — „прочитаєш цю, книжку, твоя зневага до *scrauds* (міщанства) і їхніх *grands hommes* (великих людей) навряд чи поменшає“ (65). Книга Сент-Бева про Шатобріана 1873 р. дає привід Марксові ще раз зупинитися на цій постаті, що „всіма сторонами являє собою найкласичніше вживлення французької *vanité* (суєтності)“ до того ж *vanité* не в легко фрівольному одагові XVIII ст., а романтично замаскованої, що хизується свіжоспеченими висловами. Фальшива глибина, візантійські перебільшення, кокетування почуттями, строкате хамелеонство, *word painting* (словесне малювання), театральність, *sublime* (піднесеність), одним словом, фальшива мішанина, якої ніколи ще не бувало ні в формі, ні в змісті“ (XXIV, 425). Не такі гострі, але так само зневажливі висловлювання про Ламартіна — правда, не як про поета, не як про автора „Поетичних роздумів“ і „Жослена“, а про політичного промовця, благодушного буржуа, що хотів би примирити усіх і вся і не йде ніколи далі голосних фраз псевдо-ліберального характеру. „Ламартін вживлював мрію буржуазної республіки про саму себе, її мрію про свій власний блиск. Чого тільки не можна уявити собі? Подібно, як Еол випускає із своїх міхів усі вітри, так і Ламартін розв'язує й жене за вітром на схід і захід усіх духів повітря, всі фрази буржуазної республіки, — легковажні слова про братерство всіх народів, про визволення, яке Франція подарує всім народам, про саможертву Франції в інтересах усіх народів. А зробив він що? Нічого!“ (VI, 479-480 пор. в т. V статтю Маркса 1847 р. „Ламартін і комунізм“). Мабуть, якою самою збіраниною бомбастичних фраз здавалася Марксу й творчість сентиментального і найпліднішого з фран-

цузьких романтиків — Віктора Гюго, що для Маркса був передовсім представником ворожого політичного угруповання. Ні романів, ні драм, ні поезій (навіть таких, як „Les châtiments“ „Кари“ на теми, зв'язані з наполеонівським переворотом) не згадує Маркс, і невідомо, чи читав їх. Вражіння можна було б проректи заздалегідь: простота — поняття, протилежне всьому стилеві Гюго, а Маркс недурно писав одного разу, уже на схилі віку, Енгельсові: „Ти знаєш, що мало хто тяжче, ніж я, витерплює показний пафос“ (1 березня 1882 р.). Про драми Гюго Енгельс згадує в одній з ранніх статей — „Ретроградні ознаки часу“, як про перейдений уже літературний етап. До 1848 р. про них і справді вже мало хто пам'ятав. Але 1852 року, як відомо, Марксові довелося виступити ніби конкурентом Гюго. „Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта“ одночасне з „Наполеоном Малим“ Гюго і вийшло в світ на рік раніше від збірника „Кари“. Маркс сам надзвичайно точно провів між собою і Гюго розмежувальну лінію.

„В. Гюго обмежується на ущіпливих особистих вихватках проти відповідального видавця державного перевороту. Саму подію він змальовує як грім з ясного неба. Він бачить у ній тільки насильство з боку одного індивідуума. Він не помічає, що не помалює, а звеличує цього індивідуума, приписуючи йому нечувану у всесвітній історії силу особистої ініціативи... А я показую, як класова боротьба створила у Франції обставини й відносини, що дали змогу пересічному смішному персонажеві відіграти роль героя“³⁵

Так, у французькій художній літературі „романтичної епохи“ Маркс не знайшов собі „суголосності“.

Певна річ, романи Жорж Санд, що йдуть цілою серією з кінця 30-х років — тому, чия критика безнастанно руйнувала всі ілюзії утопічного соціалізму, були глибоко чужі. Певна річ, і позиція оборонниці „переможених і захисниці пригноблених“, яку зайняла Жорж Санд після перевороту 1851 р, не могла збудити ніяких симпатій Маркса, що вельми дотепно висміював всякий абстрактний гуманітаризм, всякі заклики до згоди й порозуміння. Зрідка нам зустрінуться випадкові цитати з Жорж Санд (напр., в кінці „Злиденності філософії“), так само, як з якоїнебудь Дельфіни Ге (мадам Жірдан), популярної свого часу письменниці, дружини відомого опортуністичного публіциста (VIII—415), так само, як з інших письменників і публіцистів епохи — та чи варт їх перелічувати? Варт, хіба, відзначити згадку про Беранже в „Адресі демократичної асоціації 1848 р.“ (мова йде про „Союз народів“, який, „як пророк, оспівав безсмертний Беранже“ — V, 578) і цитату з „Робітників“ („Ouvriers“) П'єра Дюпона

³⁵ Передмова до другого видання „Вісімнадцятого брюмера“ 1869. Маркс, Избр. соч. 1933, т. II, — 242 — 243.

(1846) — сама поява її 1867 р. в одній з приміток до „Капіталу“ (розд. 23,5, прим. 170) свідчить, що Маркс свого часу уважно читав цього політичного пісельника, який подавав надії, але збився з дороги і втопився в болоті буржуазної богеми. Беранже і Дюпон були чи не єдиними моментами, що затримали увагу Маркса у французькій поезії 30-40 років. З французької прози, жорстоко висміявши вельми популярного автора „Паризьких Таємниць“ Ежена Сю, Маркс сам особисто, як читач, більше любив романи Дюма-батька й романи Поль-де-Кока — може, як майстерно зготоване „читиво“ задля відпочинку, позбавлено будьяких виявних або навчальних претензій.³⁶ Справжнім художником, що на голову вище стояв від усієї французької літератури першої половини XIX ст., як відомо, для Маркса й Енгельса був Бальзак. Розмірно нечисленні згадки в творах свідчать, одначе, що Маркс дуже добре знав творчість автора „Людської комедії“. Аферист Мернаде, спустошений міщанин Кревель з „Кузини Бети“ Марксові близькі й знайомі постаті. У „Сільському священикові“ (XXIV, 146), в „Гобсеку“, в „Селянах“³⁷ Маркс знаходить цінні ілюстрації до своїх економічних висновків; в тяжку матеріальну хвилину, коли на нього напосідалися кредитори, він, розказуючи про це Енгельсові, не забувся в тому самому листі рекомендувати Енгельсові прочитати „Маленький шедевр“ і „Примирений Мельмот“ Бальзака — два невеликі шедеври, повні чудової іронії (XXIII, 396). Критичної роботи про „Людську комедію“ Бальзака так і не написав Маркс, але своїм ставленням до Бальзака Маркс заразив і Енгельса — і в недавно оголошеному листі Енгельса про Бальзака ми, без сумніву, маємо висловлення спільних їх думок. [Енгельс ще 1852 р. (4 жовтня), повідомляючи Маркса про своє знайомство з одним російським емігрантом (Е. Ліндаром), обурюється на нього, між іншим, у таких словах: „Що сказати про чоловічка, який прочитав уперше роман Бальзака (та ще й до того „Кабінет стародавності“ і „Батька Горію“) і говорить про це зрозуміло і з величезною зневагою, ніби про щось буденне й банальне“. „Зберегти добру думку про таку людину“ — неможливо...]

Бальзак помер 1850 року. З 1850 року починається, як ми знаємо, Лондонський період життя Маркса.

Лондонський період життя Маркса, з боку зовнішніх умов найтяжчий, внутрішньо є найбагатший на теоретичні й практичні досягнення його творчої думки. Енгельс, що ще з 1842 р. наїжджав до Англії, раніш від Маркса увійшов в англійське життя й англійську літературу. Та коли згадати, що Маркс, як видно, знав англійську мову ще замолоду, коли

³⁶ Див. Спогади Лафарга (Маркс, избр. соч., 1933 т. I, 62.

³⁷ „Капітал“, т. I, розд. 22, прим. 28-а, т. III, розд. I.

згадати той надзвичайно глибокий аналіз англійських суспільно-економічних стосунків, який дає Маркс не тільки в „Капіталі“, а й у статтях для „Нью-Йорської трибуни“, коли додати до цього з дитинства помітний у Маркса інтерес до Шекспіра, що поруч Сервантеса є найближчий йому в усій світовій літературі письменник,— то можна сказати, що в розумінні і засвоєнні англійської культури Маркс не поступався перед своєю „енциклопедією“, як жартома він називав Енгельса. Відколи Маркс переселився до Лондона на перший час у його літературних уподобаннях висунулася англійська література“, каже в біографії Маркса Мерінг. Проте, безпосереднього звязку з живими представниками цієї літератури не зав'язалося. Особиста знайомість з Джонсом, одним з вождів чартистського руху і zarazом визначним поетом — не появила висловленого денебудь інтересу до віршів Джонса. Другого відомого поета — чартиста Т. Коупера, — автора написаної у в'язниці поеми „Чистилище самогубців“ (1845) Маркс і Енгельс знали тільки з наслуху. Енгельс у статті „Свято народів у Лондоні“ 1846 р. (V, 32) згадує, за чужими словами, про його „епічну поему в стилі „Чайльд-Гарольда“, — яку дуже вихваляють англійські критики“ — та й годі. Масову чартистську поезію, як видно, Енгельс знав ближче, і з його думками про літературу, що виходила з пролетарських низів Англії 40-х років, ми ще зустрінемося далі; однак, пізніше, 1885 р. (в листі до Германа Шюттере 15 травня 1885), наводячи зразок однієї чартистської пісні, він зазначає, що „взагалі ця поезія небагато була варта“ — бо „поезія минулих революцій (за винятком, певна річ, марсельези) в пізніші часи рідко коли зберігає свій революційний ефект, бо для того, щоб могли захопити маси, вона повинна відбивати епоху й забобони маси в дану епоху. Звідси — релігійна нісенітниця навіть у чартистів“.³⁹ Але й стоячи далеко від англійського літературного руху другої половини століття, і Енгельс, і Маркс сліdkували за англійською літературою і знали її минуле досить широко. На першому місці з англійських письменників взагалі стояв для них, як не раз уже сказано, Шекспір. Про використання образів Шекспіра в „Капіталі“ Маркса (т. I), з відповідними цитатами з інших творів Марка й Енгельса, говорила в своїй роботі т. Нечкіна;⁴⁰ про протиставлення Шекспіра — Шіллерові і про міркування Маркса й Енгельса про творчий метод Шекспіра з приводу трагедії Ласалю „Франц фон Зікінген“ — відомо з листування Маркса й Енгельса з Ласалем про цю трагедію. Во-

³⁹ Про творчість Джонса.

⁴⁰ Нечкіна М. — Литературное оформление „Капитала“ К. Маркса, 1932 роз. VIII, Шекспир в „Капитале“, ст. 47 — 55. Дивись також великий випис Маркса з „Тімона Афіньського“ у підготовчих роботах до „Святої Родини“ (по російському в „Литературной газете“ 11 березня 1933 року р., № 13).

роги Маркса (Гейнцен) не дарма казали, що „Маркс не може нічого писати без свого замузьканого Шекспіра“, в політичному арсеналі Маркса образ Фальстафа з „Генріха IV“ і „Веселих Віндзорських кумась“ така ж смертенна зброя, як образи Дон-Кіхота й Санчо; на паралелі між „невмирущим сером Джоном Фальстафом“ і його новітнім перетворенням побудовано памфлет проти Карла Фогта (1860), до якого ми ще вернемося; любов до Шекспіра примушує Енгельса ще 1873 року обмінятися з Марксом почуттям обурення з приводу того, що „негідник“ Родеріх Бенедікс видає товсту книгу з поганим запахом про „шекспіроманію“ (Die Shakespearomanie Stuttg, 1873 в.), в якій він докладно доводить, що Шекспір не може рівнятися з нашими великими поетами навіть з поетами нашого часу:

„Як видно, Шекспіра треба просто скинути з його п'єдесталу, щоб на його місце поставити товстозадого Р. Бенедікса. В одному тільки першому акті „Веселих Віндзорських кумась“ більше життя й руху, ніж у всій німецькій літературі, сам один Лаунс з своїм псом Крабом більше вартий, ніж усі німецькі комедії разом узяті. Зате важкотілий Родеріх Бенедікс широко розводиться в серйозних, але дешевих міркуваннях з приводу тої безцеремонності, з якою Шекспір часто уриває розв'язку, і тим скорочує хоч і нудну, а проте неминучу балаканину“ (XXIV, 429—430).

В цитаті цікава не так оцінка книги надзвичайно плодovitого (від 41 до 70 років він написав понад 100 п'єс) „драматическа“ Родеріха Бенедікса, тепер напівзабутого, не вважаючи на свою технічну вправність — скільки почуття образи за улюбленого автора, на якого насмілювався постати найбанальніший з буржуазних драматургів Німеччини. Маркс і Енгельс не тільки „інтересуються“ Шекспіром, не тільки цінять, а й люблять його, адже те, що Маркс сказав у відомих сторінках з „До критики політичної економії“ про твори грецького мистецтва — стосується також до Шекспіра; і він теж „у певному розумінні“ — „норма й недосяжний зразок“. Подібно як Енгельс „образився“ на Бенедікса, Маркс 1858 року обурився на статтю Руге, яка доводить, що „Шекспір не був драматургом, бо не мав філософської системи“ протилежно до Шіллера, кантіанця й справжнього драматичного поета (XXII, 368).

Маркс, каже в своїх спогадах Лафарг, „знав найдрібніших персонажів Шекспіра“, в сім'ї Маркса панував справжній культ великого англійського драматурга, а дочки Маркса знали його на пам'ять. Цікавий, однак, вибір найчастіше цитованих персонажів і п'єс. Перше місце, як сказано, належить Фальстафові — згадувати про нього примушувало частіше від інших політичне життя буржуазної Європи (див. прим. VI, 463, VII, 457, X, 247 і багато інш.). За ним іде Шейлок,

згадуваний у ранніх статтях з приводу пруського законодавства і в „Капіталі“, де словами Шейлока висловлюється персоніфікований капітал і буржуазне законодавство про робітників.

Далі іде Тімон Афіньський з його уславленим монологом про владу й роль грошей. Потім поряд з поодинокими згадками про персонажів „Короля Ліра“, „Отелло“, „Гамлета“ ідуть образи шекспіровських комедій, що, взагалі кажучи, не такі популярні серед широких читачівських кіл, як трагічні образи Шекспіра „Гамлета“ або „Ліра“ і тепер знають краще, аніж, наприклад, „Двох воронців“ або „Багато галасу знечев'я“.

Та для Маркса й Енгельса шекспіровські комедії зовсім не другорядний жанр у творчості великого драматурга; „Троїл і Крессіда“, „Сон літньої ночі“, „Приборкання непокірливої“, „Багато галасу знечев'я“, „Дванадцята ніч“ і, певна річ, „Віндзорські кумасі“ раз-у-раз зринають в їх пам'яті, даючи зміст зовсім несподіваним і надзвичайно влучним зіставленням. Ми щойно наводили слова Енгельса про Лаунса і його пса Краба, які „більше варті, ніж усі німецькі комедії разом узяті“. Лаунс — один із персонажів комедії „Два воронці“, яку буржуазна критика зовсім не поставила в ряді шедеврів Шекспіра. Очевидно, буржуазний „канон“ Шекспірових п'єс, їхня ієрархія в буржуазній естетичній традиції не мали для Маркса і Енгельса великої ваги і не заважали їм по своєму, без накиненого зовні упередження, цінувати творчість улюбленого драматурга.

За Шекспіром ідуть інші письменники XVI—XIX ст. ст. Обізнаність з ними Маркса й Енгельса, мабуть, не менша від обізнаності їх з літературою німецькою. З часом ерудиція їх на цьому полі все ширшає і збагачується відкриттям для свого круговиду нових і нових авторів. Ще 1854 року Енгельс знайомиться, напр., з „Анатомією меланхолії“ Бертоне (1621) — своєрідною ексцентричною енциклопедією пізнього англійського Відродження, яка ніби підбиває підсумки сатиричним випадкам і Еразма, і почасті Томаса Мора, і Рабле, і Монтеня⁴¹. Певна річ, Маркс добре знає і Мільтона (згаданого мимохідь в „Теоріях додаткової вартості“) і ранішого — Томаса Мора, і сатирика часів реставрації С. Ветлера, автора протипуританського „Гудібраса“ — і далеко менш відомого, як вони, Мандевілья (1670—1738), автора „Байки про пчіл“ (1706—1723), що, як каже Маркс, „незрівняно розумніший і чесніший від філістерів, які виступають в ролі апологетів буржуазного суспільства“ („Теорії додаткової вартості“ т. I, 250), „чесний чоловік і ясна голова“, як говориться про нього в „Капіталі“

⁴¹ Летописи марксизма, кн. 1. 1929, ст. 72 (лист Енгельса від 10 січня 1894 р.)

(т. I, г. 23, I); знає і поетів XVIII ст., англійських класиків Попа й Дрейдена, і славетних романістів XVIII ст.— Дефо і Свіфта. Може, не всі пам'ятають, що в „Капіталі“⁴² є, між іншим, блискуча характеристика „Робінзона“ Дефо, як етапа в розвитку буржуазної економічної думки. Її варт нагадати: „Що політична економія любить робінзонати, то нехай і на нашому острові найперше з'явиться Робінзон. Хоч який він скромний у своїх звичках, проте він мусить задовольняти різні потреби і тому виконувати різні корисні роботи: робити знаряддя, виготовляти меблі, освоювати ламу, ловити рибу, полювати тощо. Про молитву й подібні речі ми вже не говоримо, бо наш Робінзон має з неї втіху і вважає такого роду діяльність за відпочинок від роботи. Не вважаючи на різноманітність його виробничих функцій, він знає, що всі вони є тільки різні форми діяльності одного й того самого Робінзона, значить тільки різні види людської праці. Під тиском конечності, він мусить точно розподіляти свій робочий час поміж різними функціями. Більше чи менше місяця забере в його цілокупній діяльності та чи інша функція, залежить від того, більше чи менше труднощів доведеться йому побороти, щоб досягти даного корисного ефекту. Досвід навчає його цього, і наш Робінзон, що врятував з розбитого корабля годинник, гроссбух, чорнило й перо, ту ж мить, як справжній англієць, починає робити облік собі самому. Його інвентар містить перелік продуктів споживання, які він має, різних операцій, потрібних для їх виготовлення, нарешті, робочих годин, яких від нього пересічно потребує виготовлення цих різних продуктів. Всі відношення між Робінзоном і речами, що складають його самодільне багатство, такі прості й прозорі, що навіть п. Марк Вірт міг би зрозуміти їх без великого напруження розуму. А проте, в них уже містяться всі істотні означення вартості...“⁴²

Цьому „індивідуальному“ виробникові протиставлено далі виробництво спілки вільних людей, в якій повторюються всі визначення робінзонівської праці,—„але в суспільному, а не індивідуальному масштабі“. Так роман, прославлений буржуазними педагогами, починаючи з Руссо, як найкращий матеріал для дитячого читання, Маркс розкрив з боку його економічної специфіки, такої характерної для англійської буржуазії „віку торгівлі“⁴³. Цікаво, що згодом Каутський, очевидно знайомий з „Робінзоном“ Дефо з німецьких переробок, за підозрив у цьому місці неточність Маркса: в „Робінзонах“, яких він читав, він не знайшов нічого подібного! І Енгельсові довелося засвідчити (1884 р.), що „Робінзон — у Маркса справж-

⁴² Капітал, т. I, гл. I, від. 4 (рос. пер. 1931, ст. 35).

⁴³ Див. характеристику цієї епохи в „Німецькій Ідеології“, твори, т. IV, ст. 48 — 49.

вий, первісний, „Робінзон“ Даніеля Дефо, з якого взято й дрого-горядні обставини — врятовані з розбитого корабля уламки тощо. У нього пізніше був свій П'ятниця, він був купцем, що пережив загибель корабля і, якщо не помиляюся, торгував рабами. Отже, це був справжній буржуа“.⁴⁴

За автором „Робінзона“, що відомий Марксові і як автор інших творів, напр., „Мемуарів Кавалера“ (виписки з них Маркс подає Енгельсові в листі 1869 р., XXIV, 229) — іде Свіфт, цікавий для Маркса й Енгельса також висловлюваннями про ірландське питання (XXIV, 203), драматург 18 віку, автор „Школи лихослів'я“ Шерідан (X, 522), романисти 18 віку від Річардсона і Фільдінга до Стерна (I, 112 і ін.), перший селянський поет Англії Бернс, як каже Лафарг, один із найулюбленіших поетів Маркса, — а з письменників першої половини 19 ст. Вальтер Скотт, що його роман „Пуритане“ (Old Mortality) Маркс, як каже той же Лафарг, вважав за зразковий твір. Сюди ж — за тими ж спогадами — треба віднести й Чарльза Лівера (1806 — 1872), маловідомого в нас белетриста, що вперше дав в англійській літературі 30 — 40 р. змалювання ірландського побуту. Все це „симпатії“ Маркса. Тут таки, в першій половині 19-го віку, знаходиться і найбільша його „антипатія“ в літературі (відзначена в так зв. „Сповіді“) Мартин Теппер, автор „Приповідчаної філософії“ (1838 — 1876) — збірник банальних думок, висловлених пишною прозою і віршами. Ця „філософія“ витримала свого часу близько 60 видань, розійшлася в Америці в мільйоні примірників і була тоді ж перекладена на французьку і датську мову. Для Маркса в „Капіталі“ (т. I, гл. 22,5 прим. 64) „Бентам серед філософів те саме, що Мартин тепер серед поетів. Обидва могли бути сфабриковані тільки в Англії“. А що таке Ієремія Бентам? Це філософ, що з виключною помпою віщає найзвичайніші банальності, це письменник, що з дерев'яною наївністю ототожнює сучасного філістера з нормальною людиною взагалі. „Все те, що корисне цій відміні нормальної людини в навколишньому світі, вважається за корисне само від себе... Художня критика шкідна, бо вона заважає поважним людям брати насолоду з творів Мартина Теппера“. Про Мартина Теппера тепер пам'ятають далеко не всі навіть історики англійської літератури⁴⁵: може його варт було б витягти з безодні забуття для того, щоб побачити, що найогидніше було Марксові на полі художньої літератури.

⁴⁴ Енгельс до Каутського 30 вересня 1884, Архів М. і Е., т. VI, ст. 271, № 131.

⁴⁵ Ми не знайдемо навіть згадки про його ім'я, напр., в новітніх історіях англійської літератури Бернарда Фера (B. Fehr, Die Englische Literatur des XIX u. XX Jahrhunderts 1923) в „Handbuch“ Вальцеля або Леруї та Казаміана (Legouis et Cazamian) Histoire de la littérature anglaise, 1925.

Про найбільших поетів XIX в., яких звичайно вважають за представників англійського романтизму — Байрона і Шеллі ми не подибуємо в писаннях Маркса певних міркувань. Мерінг⁴⁶ у своїй біографії наводить увагу Маркса, що „треба пошкодувати, що Шеллі кінчив своє життя на 29 році, бо він був революціонером наскрізь і належав завжди до передових борців за соціалізм“, протилежно до Байрона, який „коли б він жив довше, без сумніву зробився б реакційним буржуа“. Крім „Пана Фогта“ (ст. 143) нам не попадалося в Маркса цитат з Байрона; не попадаються вони і в писаннях Енгельса, що в його літературній обихідці Байрон і Шеллі займають виразніше місце. Для молодого Енгельса Шеллі був літературним кумиром, якого він збирався перекладати на німецьку мову (II, 527); 1843 року він відзначає в одній з своїх англійських кореспонденцій, що Байрона і Шеллі в сучасній Англії читають тільки нижчі стани; творів останнього жодна „поважна“ людина не повинна мати на своєму столі, під страхом найогиднішої репутації (II, 282). У „Становищі робітничого класу в Англії“, ще раз звертаючись до літературних смаків англійського пролетаріату, Енгельс відзначає, що „Шеллі, геніальний пророк Шеллі, Байрон з своїм почуттєвим запалом і гіркою сатирою на сучасне суспільство, мають найбільше читачів серед робітників; буржуа читає тільки так звані „родинні видання“, вихолощені й пристосовані до сучасної лицемірної моралі“ (III, 519-520).

Але Байрон і Шеллі, так само як і „божевільний“ Ландор (XII, 321) і нездара поет—лауреат Соуті (XXI—162)—в другій половині сторіччя, уже таке ж майже минуле англійської літератури, як і майстрів інтересного і багатого на спостереження звичаїв оповідання—Вальтер Скотт і Фільдінг, як і Шекспір, невичерпане джерело мистецтва, що увібрало в себе життя у цілій його різноманітності. Теперішня—це література, так чи інакше зв'язана з пролетарським рухом, який так голосно заявивши про себе під час „білля про реформу“ 1832 року, вилившись потім у форму чартизму, клекотав під земним вогнем і пізніше, в добу так званого „громадянського миру“, ніяк не даючи буржуа забути про те, що класова боротьба триває. „Класична країна капіталізму—Англія... В Англії процес перевороту робиться вже цілком відчутний“,—говорив Маркс у передмові до I тому „Капіталу“. Зрозуміло, що література, яка так чи інакше озивалася на цей процес, повинна була стояти в центрі уваги Маркса й Енгельса.

Серед цієї літератури особне місце належить Карлейлеві. Одночасно філософ, історик, публіцист, автор роману „Сартор Резартус, життя й уваги професора фон Тейфельсдрєка з Вейс-

⁴⁶ Мерінг, цит. твір, 408.

ніхтво“ (що по українському могло б значити „Латкар у латках — життя й уваги професора Чортовокало з Незнатице“), критик, пропагуючий в Англії німецьку філософію і поезію, мислитель, що не дбає ні про яку логіку, релігійна людина, що власне не визнає ніякого особистого бога, ворог скептичного, утилітарного й безвірного XIX ст., і разом з тим ворог всякої метафізики — Карлейль — явище, що не має собі прямих аналогій в жодній літературі. Це вузол, в якому заплуталися найрізноманітніші класові тенденції, „дикий“ письменник, що знайшов своїх справжніх читачів і прихильників аж після своєї смерті. У нас, між іншим, його пропагували деякі народники й есери, а його „культ героїв“ — робив певний вплив на теорію „мислячої особи“. 1843 року Енгельс ще цілком під чарами Карлейля. „Минуле й теперішнє“ Карлейля здається йому єдиною книжкою, що зачіпає людські струни, повідає про людські діла і являє сліди людського світогляду. Для „Німецько-французьких літописів“ 1844 р. Енгельс перекладав ряд уривків з цієї книжки, додаючи до них повні захоплення уваги, але відзначаючи й суперечності, в яких борсається Карлейль зі своїм пантеїзмом і культом героїв, з своїм нахилом до німецької філософії і незнанням новітньої німецької філософії, зі своїм демократизмом і відчуженістю від англійської соціалістичної думки. „Проте, все ж книжка Карлейля варта німецького перекладу в десять разів більше, ніж усі легіони англійських романів, щодня і щогодини імпортованих до Німеччини — і моя порада перекласти її“ (II. 347). 1845 року у „Становищі робітничого класу в Англії“ Енгельс знов поминає добрим словом Карлейля, що „глибше від усіх англійських буржуа“ зрозумів соціальні нелади й вимагає організації праці. „Я сподіваюсь, — каже Енгельс, — що найшовши правильний шлях, він зможе і йти ним. Посилаю йому свої і багатьох німців найкращі побажання“. — Потрібний був, з одного боку, очевидний поворот Карлейля після 1848 року в бік реакції, а з другого — вплив Маркса, щоб ореол Карлейля померк в очах Енгельса. Спільно написаний з приводу „Памфлетів сьогоденного дня“ відгук у „Віснику Нової Рейнської Газети“ 1850 р. уже не має жодних слідів колишнього захоплення. Реакційна природа „романтичного бунту“ дрібного буржуа зробилася Енгельсові очевидна. На прикладі Карлейля виправдалася цілком давня увага Маркса про німецьких романтиків:

„Усе високе голосне обурення перетворюється в дещо завуальоване визнання існуючого класового панування; воно тільки незадоволено бурмоче й воркоче з приводу того, що буржуа не дають місця своїм невизнаним геніям на чолі суспільства і з дуже практичних міркувань ігнорують фразерське базікання цих панів. Як, правда, і тут сентиментальна високомовність обертається в пряму протилежність, як на практиці

кляхетний, знаючий і мудрий стає тривіальним, неуком і дурним — найяскравіше показує сам Карлейль" (VIII, 388).

Розвінчана й сама форма Карлейля, його мова, що 1844 року здавалася Енгельсові своєрідною, гарною („я не можу противитися спокусі перекласти найкращі місця з дивно гарних місць книжки"—II, 325). Тепер не те:

„Стіль Карлейля такий, як і його ідеї. Це пряма насильна реакція проти сучасного буржуазного англійського святе-ницького стилю, що його надута банальність, обережна много-мовність і морально-сентиментальна, безвихідна нудота пе-рейшли на всю англійську літературу від первісних творців цього стилю — освічених лондонців. Всупереч цій літературі Карлейль почав поводитися з англійською мовою, як із зо-всім сировим матеріалом, який йому доводилося наново пере-топлювати. Він відшукав перестарілі звороти й слова і утворив нові вислови на німецький зразок Жан-Поля-Ріхтера. Новий стиль був часто велемовний і позбавлений смаку, але незрідка блискучий і завжди оригінальний, і з цього погляду „Сучасні памфлети" виявляють помітний регрес. Втім характерно, що з усієї німецької літератури найбільший вплив на Карлейля зробив не Гегель, а літературний фармацевт Жан-Поль" (VIII, 281-282).

У цій думці про Карлейля — відзов на останні відгомони дрібнобуржуазного романтизму в англійській літературі, який від 30-х років і в Англії, як і в країнах континенту, дедалі то більше поступався перед реалістичним стилем. Якщо від-носно Карлейля цілковита згода в думках у Маркса й Енгельса встановилася не зразу, то відносно представників англ. реаль-ного роману 19 в. у них з самого початку однакова позиція. В літературних симпатіях Маркса Діккенс, Теккереї, Шарлотта Бронте (автор уславленого свого часу (1846) роману „Джен Ейр" і другого — „Шірлі" — з життя робітників), Елісавета Гаскель („Марія Бартон" 1848, „Північ і Південь" 1854-55) — „описателі всіх шарів буржуазії, починаючи з „вельмишанов-ного" рантьє і обладаря державних паперів, що згори вниз дивиться на всі „діла, як на щось вульгарне, і кінчаючи дріб-ним крамарем і підручним адвоката" — зайняли місце десь побіля Бальзака. Маркс називає школу англійських реалістів „блискучою", гадає, що її „наочні й красномовні описи від-крили світові більше політичних і соціальних істин, ніж це зробили всі політики, публіцисти й моралісти (натяк на Кар-лейля) разом узяті."⁴⁷ Енгельс ще 1844 року, кажучи про на-родження нової „соціальної" літератури, відзначав Діккенса —

⁴⁷ Стаття Маркса в Нью-Йоркській Трибуні 1 серпня 1854 (цитую по „Літературному наслідстві" II, ст. 10). Цікаво відзначити, що „Літературная энциклопедия" вид. Ком. Акад., умістивши замітки про Дізраеля і Кінгслі, не подбала дати бодай коротку довідку про Елісавету Гаскель.

правда, в одному ряду з Жорж Санд і Еженом Сю. Маркс цитує Діккенса в „Капіталі“ (Олівер Твіст, т. I, від. IV, гл. 6)—але врівень з Бальзаком Діккенс усе ж ні для нього, ні для Енгельса не став. Чому? Відповідь, може, дано в зауваженні Енгельса про іншого письменника епохи—поета Томаса Гуда (див. „Становище робітничого класу в Англії“. Тв. III, 494):

„Томас Гуд, найталановитіший з усіх сучасних англійських гумористів і, подібно до всіх гумористів, з дуже чуйною душею, але без ніякої енергії, опублікував на початку 1844 року, коли описи бідкування швачок сповнили всі газети, прекрасну поезію: „Пісня про сорочку“. Вона викликала чимало жалісливих, але непотрібних сліз у багатьох буржуазних панночок“.

От саме цією стороною (відсутність „всякої енергії“) і Томас Гуд, і Діккенс наближалися до поезії „справжнього німецького соціалізму“, про яку ми будемо говорити ще далі. І та теж пролягла багато сліз жалю „про долю бідняків“ і теж сліз цілком непотрібних. От чому і Маркс, прославляючи школу англійських реалістів, хвалить її не за звернення до робітничої тематики, не за змалювання пригноблених, а насамперед за виявлювання „зарозумілості, чопорності, дріб'язкового тиранства й пияцтва“ буржуазії. Філантропічна література взагалі ніколи не викликала співчуття в Маркса.

Ми зупинимо тут наш потік цитат, далеко не вичерпаний⁴⁸ Літературна начитаність Маркса й Енгельса, як ми бачимо, величезна, вона просто вражає у мислителів, що власне наче б то зовсім не мали дозволля, щоб займатися так званим „красним письменством“. Вона свідчить про виключну вражливість Маркса й Енгельса, про їхнє уміння звідусіль вбирати факти й критично їх переробляти. З цього погляду обидва вони—ідеал і для літературознавця-фахівця. Але перед нами встає низка інших питань. Яку функцію виконували ці величезні запаси літературних відомостей у науковій творчості Маркса й Енгельса? Як саме вони були використані? Що вони нам дають і для розуміння Маркса й Енгельса, і для побудування наукової історії літератури? Яке загальне естетичне значення мали і можуть мати ці побіжні—як здається з першого погляду—міркування й оцінки Марксом та Енгельсом окремих письменників і творів?

⁴⁸ Відзначимо ще, не ручачися за певність, повідомлення Джона Спарго, в його біографії Маркса (К. Маркс, його життя й діяльність, р. пер. 1924 ст. 19), про інтерес Маркса до поезії Уота Уйтмена. „Коли він вперше почув від В. Гаррісона Рілей про доброго сивого поета він зразу зацікавився ним. Він любив повторяти вірші „За нами лежить минуле—перед нами новий широкий змінливий світ,—Ми беремо його свіжим і дужим; цей світ тягот і походу—Піонери, піонери!“ Багато таких віршів з „Білінок“ він запам'ятав і любив цитувати. Напр., такі рядки: „Коли я говорю про чуда—то волос на п'ясті моєї руки—Для мене більше чудо, ніж щонебудь інше“ (повідомлення відноситься до 1865 р. „Листя трави“ Уйтмена вийшли 1863 р.).

Літературна ерудиція, поперше, дала Марксові й Енгельсові низку літературних образів, що стали під їхнім пером додатковою зброєю в їхній боротьбі з ріжнomanітними ворогами революційного пролетаріату — як явними, так і тими, що замаскувалися під друзів і „попутників“ соціальної революції. Маркс і Енгельс широко скористалися цим засобом боротьби, який використали після них і вожді Жовтневої революції — Ленін і Сталін. „Приклад не доказ. Кожне порівняння кульгає. Ці істини безперечні й загальновідомі,“ — писав Ленін у своїй статті: „Про схід на високу гору, про школу від навчання, про користь від торгівлі тощо.“ Це не заважало Володимирі Ільичу широко користатися прикладами й порівняннями, зокрема з царини художньої літератури — не для доказу, а для збільшення сили доказу, для підвищення емоційного ефекту мови, для того, щоб кожне його речення — як згодом характеризував його промову т. Сталін — не говорило, а „стріляло“, вражаючи супротивника на смерть. Саме це ми маємо і в творах Маркса й Енгельса. Виключна їх начитаність у художній літературі, феноменальна пам'ять, здібність швидкого комбінування ообразів і ідей не давала їх запасові літературних вражень залишатися мертвим капіталом. Образи якогонебудь староеспанського шахрайського роману, Шекспіровської комедії, англійської протипуританської сатири часів реставрації („Гудібрас“ Бетлера) „Рейнеке Ліса“ Гете, романів Жан-Поля Ріхтера і багатьох інших, часто майже заутих авторів оживали раптом для нового життя, і набували нової сатиричної гостроти, щоб язвити ворогів, які не могли й снитися творцям цих образів. Колись, в одному із своїх листів, Вольтер кинув мимохідь дуже підставне зауваження: „В старих творах літератури, як у покинутому арсеналі, де ніхто не порпається вже, можна знайти чудово нагострені шпаги, якими вояка може скористатися, щоб протяти дурня“. Маркс і Енгельс свідомо чи мимоволі широко застосували у своїй полемічній критиці цю Вольтерову пораду. Фрідріх Вільгельм IV, король пруський — „безілдний Дон-Кіхот із Сан-Сусі“, Наполеон III, „царственний пройда“ — Крапулінський (Гейне), Фельстаф, Ласарільо з Тормес на троні (ім'я героя одного з перших іспанських шахрайських романів XVI ст.), Луї Філіп, король французький — „Робер-Макер на троні“ (тип нахабного й безсоромного шахрая, створений славетним французьким актором 30 років Фредеріком Леметром, популяризований художником карикатуристом О. Дом'є та ін.), Макс Штірнер, що виступає то в постаті Жана Простака (Іван — дурень французького фольклору), то в перемінних постатях Дон-Кіхота і Санчо сатири Сервантеса; Гейнцен — поєднання дурнуватою Аякса з Терсітом із комедії Шекспіра — „Троїл і Крессіда“ — люди й події у Франції після 1848 р., які здаються Шлеміями на-виворіт (герой відомої повісті А. Шаміссо „Чудесна історія

Петера Шлемілля", 1813) — „тінями, що втєряли тіло“ (у Шаміссо — „Шлеміль — людина, що втєряла свою тїнь“). Річард Кобден (англїйський державний діяч, завзятий прихильник вільної торгівлі) — справжній мюнхгаузен, такий брехливий, справжній прапорщик Пістоль (товариш і співучасник бенкетів Фальстафа), такий хвастовитий, уособлений капітал в образі Шейлока, що вимагає убивати восьмилітніх дітей, для виконання букви закону — низки таких зіставлень надають мові Маркса і Енгельса надзвичайної яскравості й сили. До кожного цвяха, що ним прибитий той чи інший пройдисвіт історії до ганебного стовпа, приліплено ще барвисту етикетку, що здалеку будить наш сміх і зневагу. Випадки застосування образів художньої літератури ми знайдемо в більшості творів Маркса й Енгельса — але найчастіші вони в статтях і книжках суто полемічного характеру або таких, де полеміці приділено особливо багато місця. Така, напр., „Німецька Ідеологія“ — надто в частині, що стосується „святого Макса“, такий є написаний 1852 р. Марксом у співробітництві з Енгельсом і Дронке памфлет проти дрібнобуржуазних революційних „героїв“ — Кінкеля, Гейнцена, Гарро Гаррінга, Вілліха і компанії — „Великі люди емігранції“, такий, нарешті, шедевр політичної сатири Маркса „Пан Фогт“ 1860, де найширше і найповніше розгорнулася начитаність Маркса в художній літературі⁴⁹. М. Нечкіна простежила в своїй роботі значення пояснюючих шекспіровських образів в навколишньому економічному контексті першого тому „Капіталу“. Можна було б написати окрему роботу про застосування образу Фальстафа в полемічній обихідці Маркса і ще ширшу про те, як використав Маркс образи роману Сервантеса. Дон-Кіхоти й Санчо на кожному кроці зустрічаються Марксові в політичному й суспільному житті, йому сучасному. А. В. Луначарському за наших днів ці образи видаються позитивними, йому здається, що „ми маємо такий час, коли в нашому оточенні й Дон-Кіхоти і Санчо-Панси є дуже бажані типи і стають справжніми борцями за революцію“. Маркс і Енгельс з т. Луначарським. мабуть, на цім ніяк не прийшли б до згоди. І Дон-Кіхот і Санчо для них — образи виразно негативні, що ніяк не даються ідеалізувати. Всякий необлік реальних умов, всяка бездіяльна

⁴⁹ От для прикладу (неповний) список представників художньої літератури і творів, згаданих з різного приводу у „Пані Фогті“ (сторінки зазначено за німецьким виданням — передруком 1927 року: Кальдерон „Життя — то сон“ (ст. 1), Шекспір (ст. 7) Данте (32, 44), Вальтер фон дер Фогельвейде (54), Мюллер (німецький драматург), „Ласарільо з Тормео“ (102) „Гартман фон Ауе“ (103), Поп (138), Стерн (144), Ксав'є де Местр (145), Кальдерон „Чудесний Маг“ (147), Гете (102, 148), Боярдо (184), Шіллер (13) Фальстаф (по всій книжці), „Гамлет“ (106), „Комедія помилок“ (159) „Дон Кіхот“, „Гудібрас“, „Нібелунги“, „Трістан і Ізольда“, латинські, грецькі, англійські, французькі, старонімецькі вірші поетів, часто не названих на ім'я, через що далеко не завжди можна їх визначити.

мрійливість, ретроградні екскурсії, фантазерство, голосні фрази, що прикривають собою пусті й безглузді діла — будять у Маркса спогад про роман Сервантеса і образ Дон-Кіхота являється на його сторінках. Маркс прочитав цей роман в оригіналі, і він, як Шекспір, був у нього завжди під руками. В. Лібкнехт у своїх споминах про Маркса розказує, як Маркс „висварив“ його раз за те, що він не знає іспанської мови, „вмить дістав він з купи книжок Дон-Кіхота і зараз таки дав мені лекцію. Щодня Маркс перевіряв мене, і я мусів пере-кладати йому щонебудь з Дон-Кіхота або іншої іспанської книжки, доки мої знання не здалися йому достатніми⁵⁰“. І в статтях Маркса й Енгельса, чи заходить мова про безглузді фінансові заходи пруського короля — кидається фраза: „Романтизм не дуже сильний в арифметиці, і феодалізм з часів Дон-Кіхота все збивається з рахунку“ (VI, 28); чи повідомляється про діла й діячів іспанської революції, на сцену, натурально, виходить Дон-Кіхот: „Еспартеро народився в Гранатулі в Ламанчі і, подібно до свого славетного земляка, він теж мав свою причепливу ідею — конституцію, і свою Дульцінею Тобозьку — королеву Ізабеллу“ (X, 693) і т. п. Чи треба дати відповідь брржуазному критикові „Капітала“, який зробив „дивне відкриття“, що матеріальні інтереси є рушієм тільки в сучасному світі, а в середні віки цим рішуче був католіцизм, як в античності — політика, Маркс знов притягає Дон-Кіхота, який „мусів тяжко каратися за свою помилку, коли уявив, що мандрівне лицарство однаково сполучне з усіма економічними формами суспільства“⁵¹.

Образи Дон-Кіхота і Санчо є відправні пункти в „Німецькій Ідеології“ в частині, присвяченій критиці Макса Штірнера, що для Маркса був типовим представником філософів спекулятивного ідеалізму, які в своїй уяві приващують собі цілий світ, а в дійсності нездібні нічого бачити далі свого носа. Макс Штірнер — і Дон-Кіхот, і Санчо в одній особі: це несвідомий речник інтересів і поглядів німецького філістерства, „бунтар“, що його обурення має суто теоретичний характер, не заважаючи консервативній і реакційній політиці. У полеміці проти цього використані різними способами мало не всі моменти першої і другої частини роману Сервантеса. Недурно т. Биховський („Більшовик“, 1933) в статті про „Німецьку Ідеологію“ каже, що ця книжка Маркса й Енгельса завдала такого удару німецькій спекулятивній філософії, як роман Сервантеса лицарським романам. На способах використання матеріалу з Дон-Кіхота в „Німецькій Ідеології“ варт, для ілюстрації сказаного про художні образи на службі ідеологічної боротьби в Маркса й Енгельса, дещо затриматися.

⁵⁰ Цит. по „Избр. сочинениям Маркса“, 1933, т. 1, ст. 77.

⁵¹ Капітал, т. 1, відділ 1, гл. I, 4, прим. 33 (рос. пер. 1931, ст. 40).

Найпростіший спосіб — це зіставлення. З приводу того чи іншого твердження Штірнера згадується те чи інше речення або вчинок героїв Сервантеса, або та чи інша риса його героїв. Книга М. Штірнера рясніє прикладами: це єдина можливість для святого Санчо створити хоч видимість якогось змісту, і прообраз цього маємо вже в Сервантеса, в якого Санчо теж завжди говорить прикладами (т. IV, 268). Міркування Штірнера про те, що „Я“ може почуватися вільним і в рабстві, що й „під ударами Я не перестав бути своєю власністю“ — будить спомин про удари, що сипляться на Санчо в романі. „Наш Санчо, що грає тут роль белетриста для дрібних буржуа й селян, доводить тут, що не вважаючи на численні удари, які він дістає ще в Сервантеса, він завжди залишався своїм власним і що ці удари належали до його „особливості“ (IV, 288). Таких зіставлень і порівнянь досить багато в „Німецькій Ідеології“; серед них є вдалі, є невдалі, але не вони становлять для нас головний інтерес. Полемічна тканина „Німецької Ідеології“ далеко складніша, складніші й способи використання образів Сервантеса. Проповідь Штірнера — це недоладна мішанина проповіді егоїзму в звичайному розумінні слова — егоїзму Санчо і одночасно проповідь „самовідданого, ілюзорного егоїзму“, — філософія „пропащего“ Дон-Кіхота. „Своїм дійсним змістом він (Штірнер) оборонець практичного дрібного буржуа, але він повстає проти відповідної дрібному буржуа свідомості, яка, кінець кінцем, сходиться до ідеалізуючих уявлень дрібного буржуа про недосяжну для нього буржуазію“ (249). Таким чином, Штірнер — то Санчо, то Дон-Кіхот: Санчо, що перетворився в свого пана Дон-Кіхота, але зберіг у своєму новому перетворенні свої старі звички — нахил до приповідок, страх перед „ привидами“, природну неспівимість і т. д. Єдина ріжниця в тому, що перше Санчо дурили мужики в шинку, а тепер він безперестанку дурить сам себе; і разом з тим Дон-Кіхот, що „порозумнішав з часом“, але заподадливо й смиренно виконує роль слуги свого колишнього зброєносця. „Я“ Штірнера адже це одночасно і „Творець“ і „Твір“: крізь постать автора книжки про „Єдиного“ просвічується друга постать — живої карикатури на спекулятивну філософію — якогось Шеліги, літературного критика „Всесвітньої Літературної Газети“ Бауерів, що його 1845 року знищив Маркс у написаних ним розділах „Святої Родини“. І от: „Шеліга — це Штірнер, як „твір“, Штірнер — Шеліга — як творець“: „твір“ Шеліга — це Дон-Кіхот („самовідданий егоїст“), „творець“ Штірнер — це святий Санчо-Пансо („егоїст у звичайному розумінні“), їх взаємини — взаємини героїв Сервантесового роману з тою ріжницею, що тепер Дон-Кіхот став в особі Шеліги на службу до свого колишнього зброєносця.

Комбінація, створена задля полеміки, може здатися надто мудровою і складною. Їй не можна відмовити певної химерності, але саме ця химерність надає найбільшій іронічній сили дальшій критиці Штірнерової системи. В діло іде спосіб, якщо так можна висловитися, накладання художнього матеріалу роману Сервантеса на філософську критику філософської системи: переказувані епізоди роману приймають у себе елементи цієї системи і виходять сцени своєрідного гротеска, які добивають супротивника остаточно. Згадувані епізоди роману перетворені наново: пародійний роман Сервантеса, сказати б, „перепародійовано“ для іншої ідеологічної боротьби, ніж та, яку мав на увазі Сервантес. Прекрасним прикладом такого „накладання“ може бути закінчення передостанньої глави розділу про Штірнера. Після всіх пригод „Єдиний“ зброєносець вертається до своєї дружини Терези (до „заголовного привида його книжки“: книжка Штірнера присвячена його дружині Марії Вільгельміні Ленгардт - Штірнер, яку й називає сам автор „заголовним привидом“); вона розпитує, які нові сукні привіз їй чоловік:

„Я не привіз нічого подібного, — відказує Санчо, — але зате я привіз „творче Ніщо, Ніщо, з якого я сам, як творець, свідомий всього“. Це значить, що ти мене ще побачиш як отця церкви і архієпископа острова, і до того ж одного з найкращих островів“. — Дай боже, мій скарбе дорогий, і коли б хутчіше: ми цього дуже потребуємо. Але про який острів кажеш ти, я цього щось не розумію“. — „Осла медом не годують“, — відказує Санчо. — В свій час ти сама це побачиш, жінко. Але вже тепер можу сказати, що нема нічого приємнішого на світі, як честь шукати пригод в характері згідного з собою егоїста і зброєносця сумного образу. Правда, здебільшого в цих пригодах „їх остання мета не досягається“ в такій мірі, щоб „людська потреба була задоволена“, бо з сотні пригод дев'яносто девять звичайно виходить криво й навиворіт. Я це знаю з досвіду, бо в деяких випадках мене дурили, в інших набивали. Але в кожному разі це чудова штука, бо при цьому всеж задовольняється „єдина“ вимога, коли блукаєш отак по всій історії, цитуючи усі книжки берлінського читального залу, улаштовуєшся всіма мовами на етимологічну ночівлю, перекручуєш на всі боки політичні факти, по фанфаронському кидаєш виклики усім летючим зміям, страусам, демонам, нечистим силам нічним і „привидам“, б'єшся з усіма отцями церкви й філософами і, кінець кінець, розплачуєшся за все те тільки своїм власним горбом“ (IV, 431-432).

Другий — ще ефектніший приклад можна було б навести з глави „Злочинство“ (відділ „Злочинство в звичайному й незвичайному розумінні“), де подібним способом пародійовано 32 главу першої частини „Дон-Кіхота“, що змальо-

вує зустріч і розмову Дон-Кіхота з каторжниками. Святий лицар Санчо і його слуга Дон-Кіхот — Шеліга зустрічають каторжників його величності, ведених у Шпандау (берлінська тюрма), і Санчо вибухає обуреною промовою, напханою мудрощами відповідних місць книжки Штірнера — на яку жандарми відповідають із звичайною пруською брутальністю. Починається бійка, жандарми розбіглися, а Санчо заходить з каторжниками у філософський диспут, що викликає спочатку хихотання з приводу цього „егоїстичного привласнення банальної попівської фразеології“, а потім обурене ревіння каторжників і ганебну поразку Санчо, що зафілософувався про природу злочинства.

Брак місця — не дає затриматися довше на „Німецькій Ідеології“. Ясно, в кожному разі, якої своєрідної зовнішності дало полеміці застосування художнього матеріалу, і як він загострив цю полеміку, зробивши те, що іронія, дійсно, забиває на смерть. Але всім тим роль художніх творів у творчості Маркса і Енгельса далеко не вичерпується. Вивчення літератур різних народів, так само, як вивчення мов, тісно зв'язувалося в класиків марксизму з їхньою революційною практикою; художній інтерес переплітався з інтересом науковим і політичним. Розказуючи Марксові про свої студії з слов'янської філології 1858 року, Енгельс повідомляє: „Помимо лінгвістичного інтересу, який має це для мене, до цього можна додати те міркування, що при найближчому державному перевороті, принаймні, хоч один з нас буде знати мову, історію та літературу і деталі соціальних установ саме тих народів, з якими доведеться негайно зайти в конфлікт“ (XXI, 341, 343).

Поруч із застосуванням цих знань, як знаряддя боротьби, іде використання художніх творів, як документально-історичного матеріалу, як ілюстрації до тих чи інших висновків із дослідження фактів соціально-політичного або економічного порядку.

Ми знаємо, що це шлях дуже небезпечний. На ньому легко впасти в вульгарний матеріалізм, для якого література тільки механічне відтворення дійсності в образній формі: дослідник мусить тонко аналізувати й тактовно підходити. У Маркса й Енгельса ці якості є. До ілюстрації звертаються вони тільки тоді, коли ілюстрований матеріал сам від себе досить з'ясований і всебічно виявлений: вона його не підмінює, а доповнює. Звертаючись навіть до Бальзака — про якого Енгельс сказав, що з його творчості він дізнався навіть в розумінні економічних деталей (напр., перерозподіл реальної і особистої власності) більше, ніж з книжок усіх професійних істориків, економістів, статистиків цього періоду взятих разом⁵² — Маркс

⁵² 36. М. и Э. о литературе (1933) ст. 167.

і Енгельс ніколи не стирають межі між ним і якимнебудь статистичним і економічним звітом, ніколи не будуть, подібно до наших „наївних реалістів“ дореволюційної пори (а почасти й післяреволюційної) писати за Бальзаком історію французького суспільства або історію французької інтелігенції. Вони пам'ятають, що в даному випадку, між фактичним матеріалом і нашим сприйманням стоїть ще постать художника, його класові симпатії і політичні забобони, на які не зважати не можна. Перевага Бальзака перед іншими художниками полягає в тому, що, не вважаючи на всі ці забобони, він бачить і мимоволі показує нам дійсну правду, яка виступає в нього назовні навіть тоді, коли він, може, хотів би її затушкувати й приховати. В інших випадках, напр., у автора „Парижських Таємниць“ Е. Сю, ми маємо, навпаки, перекручення правди — навіть не тому, що письменник не здатний „бачити“, а тому, що ним керують усілякі сторонні мистецтву міркування, тенденція, „що не витікає із ситуації і дії“, бажання піднести читачеві в готовому вигляді майбутнє історичне розв'язання змальовуваних ним конфліктів“⁵³. А тенденція, як відомо, часто є змагання поповнити брак літературного мистецтва політичними натяками, які забезпечують успіх у публіки (VI, 25). От чому Бальзак придатний як ілюстрація, а Е. Сю непридатний.

Розібратися в історичній придатності матеріалу — діло наукового такту, так само, як усякого роду аналогії між літературними й політичними явищами минулого — і подібними до них явищами теперішнього. В принципі аналогії зовсім не заборонені. Старий Горацій певними своїми рисами нагадує Енгельсові Гейне (XXIII, 390); вивчення листів Ціцерона допомагає „збагнути корупцію директорії, і сам Ціцерон“ „це професор Круг і Себастьян Зейдлер“⁵⁴ в одній особі“ (XXI, 173); є подібність між Помпеем (як його змальовує Аппіан) і Оділоном Барро⁵⁵ — але історичні аналогії, як от фраза про цезаризм з приводу Наполеона III, аналогії, що не беруть на увагу, напр., корінної різниці між матеріальними, економічними умовами античної і сучасної боротьби класів, забувають, що політичні постаті, породжені цією боротьбою, не можуть мати між собою більше спільного, ніж архієпископ Кентерберійський і первосвященник Самуїл⁵⁶ — недозволенні. Осторогу Маркса, важливу насамперед

⁵³ Енгельс — Мінні Каутський (зб. М. і Э. о литературе, ст. 130).

⁵⁴ Професор Круг 1770 — 1842 — німецький філософ-раціоналіст, що полемізував з Кантом і Фіхте, С. Зейдлер 1810 — 1890, німецький демократ, емігрант.

⁵⁵ Оділон Барро 1791 — 1873, прем'єр першого міністерства за Наполеона III.

⁵⁶ Передмова Маркса до 2 видання „18 Брюмера“.

для істориків, дуже не завадить пам'ятати і історикам літератури.

Отже, потрібна попередня критична оцінка матеріалу. Там і тут, у листах, у статтях на політичні й економічні теми, в творах Маркса й Енгельса ці оцінки розсіяні. Вони мають двоякий інтерес. Вони не тільки свідчать про літературні симпатії Маркса й Енгельса, не тільки дають змогу встановити критерій оцінки, яким вони керувалися — але дуже часто попри всю свою короткість вони розкривають найцікавіші перспективи для історико-літературного дослідника. Треба вчитися розгортати ці стиснені в небагатьох словах результати великої роботи думки, треба вивчитися здобувати „багато“ з того малого, що дають на зверхній погляд ці оцінки. Деяке зауваження Маркса або Енгельса виявляється тепер несподіваним передбаченням того, до чого багато пізніше доходило літературознавство після багатьох досліджень. Поставлена, напр., на чергу в буржуазній німецькій науці проблема бароко, як літературного стилю, привела до встановлення зв'язку бароко в німецькій літературі XVII в. з німецьким романтизмом. Енгельс у ранній своїй статті „Ретроградні ознаки часу“ наводить цікаву паралель між поетами кінця 30-х років XIX століття — романтичними епігонами і поетами епохи бароко, поетами так званої „другої сілезької“ школи XVIII ст. — „Чи не зворушливо“, — питає Енгельс, — „що ми в нашій літературі, яка повторює зади з часів романтичної школи, посунулися вже з XII ст. аж до XVII? Дуллер, Фрейліграт, Бек дозволяють собі в нашій літературі другу Сілезьку школу XVII століття“⁵⁷. Кому дуллерівські кайдани й корони антихриста Лойоли, імператор і папа не нагадують громоподібний пафос „Азійської Банізи“ блаженної пам'яті Ціглера фон Кліппенгаузена або „Великого герцога Армінія і його найяснішої Туснельди“ Лоенштейна? Бек ще перевершив цих добрих людей своєю високомовністю, окремі місця його творів є майже чисті, без домішок продукти XVIII ст., занурені в світову скорботу; і Фрейліграт, що часто теж не вміє відрізнати високомовності від поетичної мови, вертається цілком до Гофмансвальдау, обновлюючи александрійський вірш і зловживаючи чужоземними словами. В кількох рядках тут накреслив Енгельс „зміст“ цілої низки учених статей і книжок наших днів; 1840 року, коли писано цитовану статтю, подібні думки були цілковитою новиною.

---

⁵⁷ Твори, т. II ст. 43-44. Дуллер Едуард 1809 — 1853 історик і поет 30 років (Енгельс натякає на збірку його віршів, романи й новели: „Антихрист“ 1833, „Корони й кайдани“ 1835, „Лойола“ 1836, „Імператор і Папа“ 1838). Ціглер („Азійська Баніза“ 1668), Лоенштейн (романіст і драматург 1635 — 1683), Гофмансвальдзю (лірик 1617 — 1673) — представники „барочної“ поезії в німецькій літературі.

В інших випадках кинуте мимохідь зауваження про якого-небудь письменника, напр., про Боккачіо (в „Селянській війні у Німеччині“) або про Данте, і ін. полегшує завдання марксистської інтерпретації їх творчості, показує їй правдивий шлях. Увага про Данте (в „Передмові до італійського видання Комуністичного маніфесту“) дозволяє історикові літератури вибитися з того кола механічної однобічності, яке примушувало Фріче, напр., бачити в Данте носія ідеології відживаючого феодалізму, принципового супротивника італійської буржуазії. „З цього ворожого до неї настрою“, — каже В. М. Фріче, — „і народилася великою мірою „Божественна комедія“. І чи не з цієї причини почасти любив читати й перечитувати Данте К. Маркс⁵⁸. Думається, що не з цієї причини, думається, що саме принципальної ворожнечі до італійської буржуазії в Данте не було і що вбачати в Данте тільки декласованого феодала значило б спрощувати складність явища. Енгельс дивиться на нього інакше:

„Першою капіталістичною нацією була Італія. Захід феодального середньовіччя, зоря сучасної капіталістичної ери відзначені колосальною постаттю. Це — італієць, це — Данте, одночасно останній поет середньовіччя і перший поет нового часу. Тепер, як 1300 року, починає вирисовуватися нова історична ера. Чи дасть Італія нового Данте, позначить час народження цієї нової пролетарської ери“ (1893; Ком. Ман. рос. вид. 1923 р. ст. 59).

В оцінці явищ для Маркса й Енгельса важливо було не наліпити на них якомога скоріше наліпку з коротким визначальним написом, а діалектично розкрити й показати явище у всій його складності, з усіма суперечностями, що сполучаються в ній.

Уже зібраний матеріал дає змогу зробити деякі висновки про те, що в літературі здобувало позитивну оцінку Маркса й Енгельса і який був їхній критерій оцінки літературних явищ. Романтизм, як і кожне інше перекручення, „перетворення“ дійсності, прикрашування її, були Марксові й Енгельсові глибоко ворожі, як і всяке замазування суперечностей буржуазного суспільства, всякого роду „угодовство“, проповідуване через літературу. Чуже їм було і естетичне милування твором літературного мистецтва, повага до „класики“, як такої, до минулого, бо воно освячене традицією. Навпаки, в старій літературі їх ваблять до себе письменники, що оголено й гостро ставлять питання і розв'язують їх найнеприємнішим для „шановної“ публіки способом. Звідси, напр., симпатії Маркса до Мандевіля, починаючи з 40 років і аж до епохи роботи над „Капіталом“. Хто такий цей Мандевіль? Англій-

---

⁵⁸ Фріче В. М., Данте Алигьери (1921). Цитую з хрестоматії „Искусство и литература в марксистском освещении“ т. II, ст. 121 (вид. 1925 р.)

ський письменник початку 18 ст. (пом. 1730 р.). 1705 р. він опублікував першу редакцію своєї „Байки про пчіл“, що нагадує Гоббса жорстокістю і гостротою аналізу сучасних йому суспільних стосунків. Просто й одверто він каже лицемірній пуританській буржуазії: нація багатшає й міцнішає завдяки порокам, зіпсованості, що невіддільні від її діяльності, яка б вона не була; Лондон — складочне місце квітущої торгівлі; нечистота його вулиць про це свідчить; чи слід бажати, щоб вони були чисті і щоб торгівля була не така інтенсивна? Сполучення суворої доброчинності з успіхами цивілізації — марна утопія. В державі купців має успіх той, хто більш за інших краде й дурить, з егоїзму окремих осіб постає загальне щастя, і це вже діло держави — погоджувати якось сліпі сили, обмежуючи їх взаємно. Так само умовна і суспільна (буржуазна) мораль. Кожен натурально думає тільки про самого себе; але суспільство потребує альтруїзму і воно його продукує, культивує, нагороджує його похвалами й шаную — і простаки-люди роблять з гонору те, що інстинкт владно забороняє їм робити. Такі основні думки Мандевіля, цитованого Марксом ще в „Святій Родині“ — „Свідченням соціалістичної тенденції матеріалізму — каже Маркс — „може служити „Оборона пороків“ Мандевіля⁵⁹, одного з ранніх англійських учнів Локка. Він доводить, що в сучасному суспільстві пороки конче потрібні й корисні. Це в кожному разі не можна визнати за оборону сучасного суспільства“ (III, 160).

Такий і „Небиж Рамо“ Дідро. Попри всю свою зіпсованість, цей паразит незмірно вищий від офіційного суспільства, що керується мотивами своєкористя під лицемірною маскою чесності й благородства. Носій „низької, розірваної зіпсованої свідомості“ (за Гегелівською термінологією) є виявник лицемірства буржуазного суспільства. І ясно, як звужив значення цього образу Жюль Жанен, витлумачивши це виявлення тільки як наслідок незадоволення Рамо своїм недворянським походженням.

От ці „зривачі масок“ — вільні й невольні — а поруч них носії широкого синтезу були для Маркса позитивними явищами в світовій літературі. В ряді улюбленців Маркса помітне місце належить письменникам, яких зовсім не можна причислити до революціонерів. Ні Есхіл, ні Данте, ні Сервантес, ні Шекспір, ні Гете, ні Бальзак не були революціонерами в звичайному розумінні цього слова... А проте Маркс не вважався — „прийняти“ Есхіла, аристократа й консерватора, не докоряв Данте його „релігійною“ тематикою, не лякався віроповіданських почувань Сервантеса, виступів проти „черні“

⁵⁹ Філософсько-сатирична поема Мандевіля „Гудучий вулій“ 1705, перевидана 1714 р. потім 1923 р. під заголовком: „Байка про пчіл або громадська користь приватних пороків“.

в Шекспіра, проявів легітимізму в Бальзака. Само собою розуміється, що не ці риси вабили Маркса до названих письменників. Але здатність їх до [широкого синтетичного охоплення дійсності — от риса, яка робить з них велетнів художнього слова. Енгельс в оцінці творчості Гете, в листі про Бальзака дає зразки методу, яким повинен керуватися історик літератури, що ставить і розв'язує основну свою проблему — проблему „літературної спадщини“.

Зроблені спостереження корисно перевіряти на тих розмірно небагатьох випадках, коли Марксові й Енгельсові доводиться виступати в питаннях літератури не мимохідь, а більш менш докладно. В розділах „Святої Родина“, присвячених розглядові „Парижських Таємниць“ Е. Сю, в статтях Енгельса про поезію справжнього німецького соціалізму, в листах Маркса й Енгельса з приводу трагедії Ласалля „Франц фон Зікінген“, — ми маємо зразки літературної критики Маркса й Енгельса. Думки і стосунки Маркса й Енгельса з письменниками, з якими вони мали безпосереднє спілкування (Гервег, Гейне, Фрейліґрат та ін.) дають змогу міркувати про „літературну політику“ основоположників марксизму... До цієї „літературної політики“ й „літературної критики“ Маркса й Енгельса ми звернемося в іншій — спеціально присвяченій цим питанням — статті.